

Herriaren eta erbestearen arteko elkarrizketa (1936-1984)

In: Intxausti, Joseba (zuz.): *Euskal Herria. Errealitate eta egitasmo. Realidad y proyecto*, Jakin, Oñati, 1985: 449-463.

Herria eta erbestea

Izenburu nagusiak dioen komunikabideaz propioki idazten hasi aurretik bada, nik uste, lan honen asmoetarako, kontzeptu batzuk finkatu beharra. 1. *Herria*, lehendabizi: 1937ko derrotaren ondorioz Hego Euskadiko lurretan geratu ziren euskaldunak osatzen dute Herria. 2. *Erbestea* deskribatzen duten marratik atereak izan eta hor zehar sakabanatu ziren euskaldunak osatu zuten Diaspora bakarrik; hemen bertan espetxeetan eta konzentrazio zelaietan preso eta lantegietan, etxe barruetan eta kalean eta noraezean tabernaz taberna geratu zirenak ere fitxatuak, zelatatuak eta goardiatuak sentitzen zirenez gero, hitzak xuxen irten beharrean zeharka ahozkatzen zituztenak libro sentitzen ez baziren, etxean erbesteratuak geratu ziren; baina hemen erakutsi nahi dugunerako, geuk hemen adierazi nahi dugun erbestetasuna zerak markatzen du: geure lurpaisaiatik indarkeriaz jaurtikia izateak, eta hala, Ipar Euskadi ere erbestearen barruan geratzen da.

Bien arteko elkarrizketa nondik-nolakoa izan zen ikusten ahalegintzea da gure lantxo honen jo-muga.

Gure exilioaren bereizkuntzak

Gu izan ginen Espainiako Estatu osoan 1936ko guda zio dela lehen exilioa, exilio masiboa behintzat, ezagutu genuenak.

Haur euskaldunak kanpora ateratzen, ertzain bat lagun dutela.

Lehenengo multzoa: Gipuzkoa

Gipuzkoan, Irundik eta Nafarroa arteko Bidasoa ibiz iraganez; hasieratik errebelatuen alderdian kokatuta suertatu zen Nafarroatik ere, eta bide zail eta arriskugarriak tarteko, askok eman zioten ihesari; hauen artean Pio Baroja: "Itzea" etxetik irten eta Ibardin zehar jo zuen. Lehen olatuko aldi honek uztailearen bigarren hamabostaldian hasi eta irailaren 4erarte iraun zuen, egun honetan jausi baitzen Irungo hiria Francoren tropen mende, eta hiria berarekin mugako zubiak, noski.

Berez joan zirenez kanpo, gure agintariak, eta gerraren arriskuak harrapa ez zitzaizkien (gerra beraren arriskuaz gainera, hor zetozen legionarioak eta mairuak beldurgarriak baitziren) 3.000 emakume eta haur pasa erazi zituzten zubi hauetatik.

Mugari bagagozkio ezagunak zituen gure herriak bakarkako eta multzokako ihesbide hauek, muga faltsoaz baliatuz pauso batez gerlatik at eta soldaduzkatik salbu

geratzeko; indianoaren ametsa bete zedin, Ameriketarako bidaiari Baiona eta Bordeletik hasiera emateko; karabinero eta jendarmeak gaueko lanetan engainatzeko.

Engainoa besterik ez den mugaz egin daitekeen guztia egunez eta gauez santuki egiteko.

Hau bera izango da gero, eta itsasozko beste batzuekin, frankismoak 40 urtez ezarritako diktaturaldian herria eta erbestea elkarriketatzeko (eta tiroz ez gutxitan) eten gabe eta gaur arte erabiliko den bidea.

Bigarren multzoa: Bizkaia, Santander eta Asturias

Hau handiena eta dramatikoena, Bizkaia, Santander eta Asturiaseko kostaldetik, itsasoz noski, igeri ez beste modu guztiak erabiliz. Haurrak eta adinekoak ontzi handietan, batzu ingelesak; haurrak, Bilbo jausi aurretik hasiak ziren irteten portu honetatik: maiatzaren 5ean (1937) lehenengoak "Habana" (2.373 haur) eta Sotaren "Goizeko Izarra" (500); egun batzu geroago irten ziren beste haur moltso batzu urontzi frantsesetan: "Carimare" (1.104 pertsona), "Chateau Palmer" (460), "Marvia" (243); maiatzaren 16an irten ziren berriz Santurtzitik "Habana" (3.673 pertsona) eta "Goizeko Izarra" (504); 19an irten zen Santurtzi beretik Britainia Haundirako joan zen lehenengo, eta bakarra suertatu zen, haur moltsoa: 4.000koa, "Habanen"; "Goizeko Izarran" 300 pertsona; 22an irten ziren Frantzia bidean: "Cabo Corona" (704 haur eta 481 adineko), "Galea" eta "Zurriola" familia osoekin: 879 eta 759 pertsona; Belgikak ere hartu zituen haurrak; baita URSSek (1.400) eta Mexicok ere (600); "Habana" irteten da berriz Santurtzitik 3.738 haurrekin, maiatzaren 31an, eta ekainaren 5ean itzulia zen beste 4.200 haur eta adineko pertsona Frantziako La Pallicera eramateko.

Hau bigarren olatuaren hasiera besterik ez da.

Itsasoz Bilbotik irten zirenen adizioa egiten badugu: 25.918 haur eta adineko pertsona dira.

Bilbora hurbiltzen ari dira, aparato ikaragarriarekin. Alemania eta Italiako tanke, kanoi eta hegazkiak. Herri faszista hauetatik heldutako tropez gain. Espainiako faszistek berea bakarrik dela esaten duten gurutzearen atzetik, hauen armada, batzu euskaldunak, besteak mairuak, eta legionarioak.

Zaila da Bilbotik ontzi gehiago irtetea.

Hala ere, ekainaren 8an sartzen dira oraindik ontzi ingelesak: "Ploubasaneo" eta "Thorpe Hall", eta baita merkataluntzi frantses bat ere herri honetako Frente Popularrak eskainitako jatekoekin; euria ari duela ere, lainupean 60 hegazkinen sua dario zeruak: Artxandara heldu da arerioa; honek dioenez, 46.000 granada leher arazi ditu, Fika-Derio-Zamudioko basoak sutan dagoz, Larrabetzuko pinadiak eta Bilboko auzategiak ere bai. Hala ere, ekainaren 13an irteten dira "Habana" eta "Plubasaneo" urontziak 4.500 eta 310 pertsona infernu hartatik atereaz. Egun honetan bertan irteten da Bilbotik "Sea Bank" urontzi ingelesa zaurituak, Eusko Jaurlaritzako artxibo sekretuak eta milioi bat libra esterlina barruan dituela, Santander bidean.

Lehendakari Agirrek oraindik borrokan jarraitu nahi du, Gamir Ulibarri Generalari idatziz dioenez.

Ekainaren 16an (1937) ematen du Eusko Jaurlaritzak Bilbo ebakutzeko agindua eta 17an heltzen dira "Flechas negras" italiarrak Getxora; beste kolumna bat, Asua-Galdakao-Begoñara; beste indarrak Zaratamo-Arrigorriaga, eta hegoaldetik Valmesinera, Bilbo inguratuza. Hala ere, Artxanda berreskuratzen dute gudariak. Dena alferrik da, ordea, eta 19an irteten da Bilbotik han aginduz geratutako azken batailoia: "Itxarkundia".

Ekainaren 19a zen, goizeko bederatzia.

Agirre Lehendakariaren azken ahaleginak

Agirrek egin zituen, bai Valencian eta baita Parisen ere, geratzen ziren 400.000 gudari itsasoz atera eta Frantzian zehar Bartzelonara eramateko ahaleginak. Ezin lor izan zuen nahi zuena. Santoñan gertatutakoa alde batera utzita, harako irteerak noiz-nolakoak izan ziren: Lehendakari Agirre, Santander erori aurretik irten zen abuztuaren 24an, "Negus" izena jarri zioten hegazkinean, Eliodoro de la Torre eta Telesforo de Monzon berekin zituela. Ordurako, Lehendakariak egin zuen ahalegina Santanderren Bilbotik ihesi bildu zen jendetza itsasoz ateratzeko, eta neroni izan nintzen horren lekuko: aitak Bilbotik bidali gintuen gainezka egindako tren batetan, eta egunetan zain egon eta gero irten zen jendez bodegetatik goiko tximiniaren leporaino bete zen "Newcastle" izeneko urontzi kargeroa, ingelesa bera; honelako asko irten ziren Santanderreko kaitik; ez dakit zenbat, ez dut inon datu hau zehazterik izan eta; baina Santander galduta ere izan ziren beranduago eta urrunago untziratu zirenak, eta hemen ere lekuko bat badut eta, nire aita, Asturiaseko portu batean larri asko ontzi txikitxo eta betea zegoen batetara jauzi egin eta nolabaiteko hiru eguneko bidaiari Frantziaraino iristera heldu zena.

Hemendik trenez, tren itxietan, eraman zituzten frantsesak Kataluniaraino.

Kataluniatik azken ihesaldia

Katalunia, galdu zenean, 1939ko hasieran, sortu zen euskaldunen hirugarren ihesaldia; oraingoa batzu ontziz: Afrikara eta Frantziara; nire aitak mendiz egin zuen honerako bidaiari, beste askok bezala; baita Agirre Lehendakariak eta Companys, Kataluniako President-ak ere, hark honi promes egin bezala: otsailak 4.

Hiru olatu horiek zenbat gizon, emakume eta haur euskaldun erbestera bota zituzten jakiteko, bada datu fidagarri bat, Eusko Jaurlaritzak ofizialki emana: 150.000 inguru izan ziren euskaldunak une batean edo bestean Frantzian babesa aurkitu zutenak. handia, izugarria, benetan, 1936an Hego Euskadiko lau lurraldeak 1.300.000 biztanle besterik ez zutela kontuan hartuz, eta Gipuzkoak eta Bizkaiak, eragin handiena izan zutenak, 850.000 biztanle besterik ez zutela jakinik.

Eta hau ez zen honetan amaitu: gero ehundaka mutilek iragan izan du Iparralderako muga faltsua.

ETAren bidetxur larriak

Elkarrizketa luzea bezain hertsu-mingotsa sortu zen, bada, "Herriaren eta Erbestearen" arteko harremanetan. ETAren borroka medio dela, 1969-1975an, Franco hil arte, kontatuak banan bana, 1.575 izan ziren; kontatu gabeak beste asko; hilak, berriz, gehiegi muga galdu honetarako. Franco 1976an hil zenean, 60.000 exilatu euskaldun geratzen zen oraindik erbestean.

Erbestea deskribatzen ahalegindu aurretik, eman behar nuen lehen datu hau.

Erbesteratuen norabideak

Gaiak berez agindu bezala, esan dugu euskaldunek zergatik, noiz eta nondik nora egin zituzten, 1936ko gerla dela eta, lehenengo irtenaldiak; legezko zen euskaldun horien geroaz aritzekoan, lehendabizi eman zituzten pausoak aipatzea.

Orain, esan ditzagun laburki ondorengo norabideak.

Berehala, gerra mundiala

Espainiako gerra zibila 1939ko apirilaren lehenengoan amaitu ondoren besterik sortu ez bazen, erbesteratuen norabideak orain artekoan amaituko ziren agian; baino justu bost hilabete geroago. 1939ko irailaren batean eraso zion Alemaniak Poloniari, Europako bigarren gerra mundialaren lehen eragina. Egia da ordurako Ameriketarako bidean irtenak zirela euskaldunak zeramatzen ontzi batzu (abuztuan), baina hauek ez ziren seguraski Amerikaratuko eta Frankoren egoera gisa Alemaniak ez balitu honen aurrepauso gisa Alemaniak ez ba zituen honen aurrepausoak eman: Austriaren Anschluss (1938), txekoslovariaren inbasioa (1938), eta Bohemia eta Moravia-ren protektoratua. Garbi ikusten zen lehen pauso hauek norantz zeramatzen alemaniarren. Preludio honek Europa osoa jarri zuen dardarka, oraindik hurbil geratzen baitziren 1914-18ko gerra handiaren kainoi hotsak eta milioika hilen zauri beltza, baina batez ere milioi bat heriotz kosta zen eta amaitu berri-berria zen Espainian jokaturako hiru urte iraun zuen gerra izugarritik libratu berriak zirenak.

Ez da bada harritzekoa ekaitz handiaren beldur euskaldunak Ameriketaruntz alde egiteko joera hau.

Ez ziren denak irten, ezina zelako. Batzu, alemaniarren beldur, edo ezinbestez, etxeratu ziren, sorterrian askok eta askok ondasunak eta etxeak eta bertan utzitako trasteak galdu bazituzten ere, eta goardiazipilen itaunketen jostailu bihurtu, langabeziaren eta sorterrian bertan mesprezu eta ezinikusiaren jostailu izatera jausi. hau beste istorio luze eta mingotsaren hasiera izango litzateke, geu orain kontatzen geratu ezin garen zerbait, beste norabait abiatu bait gara; baina bidez esan dezagun euskaldun hauek herrian izan zuten egoera atzerrikoa bezalakotzat jo dezakegula, ez baitziren sorterrian libro sentitzen kaiolatik at ihesi ezin zuten txoriak kabia egin ezinik bazebiltzen ere, gorde zuten berekin itxaropena; baina kaiolan zegoen askok eta askok

etsi egin zuen, ezin zelako kaiolan ametsik ere jaio. Beste batzu, eta ez dakit okerrago den, *kontzentrazio zelaietan* hil egin ziren, mundua han amaitu zen hauentzat. Heriotzatik ihesi, beste batzu *atzerritar legioan* sartu ziren; besteak, *bertan geratu ziren lanean*, alemanen edo antzeko ziren Vichy-ko frantsesen mende lanean.

Itxaropenik gabeko munduan aurkitu ginen nonnahi euskaldunak une larri honetan.

Eusko Jaurlaritzaren arreta eta laguntzak

Argitxo bat izan genuen, hala ere, gaur oraindik nornahik aitortuko duen argi-babes bat: trantsizio honetan haurrak ginenok Euskal Jaurlaritzak antolatutako etxe eta eskolak iraun zizkiguten ahal izan zen arte, eta berdin beste egoeretan aurkitzen zirenentzat ere, ahal izan zen arte.

Ameriketarako bide zaharrak

Gure lehen Jaurlaritza honen bitartez irten ziren lehenengo ontziak Ameriketarantz, batez ere Venezuelarantz "Cuba" eta "Flandre", Le Havre-tik; "Bretagne", Bordaletik. Bostehun euskaldun izan ziren 1939ko uztailean eta abuztuan irten ziren hiru ontzi hauetan La Guaira-ra, Caracas-eko portura, heldu zirenak Espainiako Errepublikak eta erakunde internazional batzu ere eratu zituzten bidaiak Uruguay, Argentina eta Mexicora, Aipagarria da Pablo Neruda-k, orduan Txileko Presidente zen Pedro Aguirre Cerda-k inmigrazioarako Enbajadore izendatu berriak, eratu zuen bidaiak Txileruntz "Winipeg" ontzian. Beste ontziak ere irten ziren Bordaletik edo inguruetako kaietatik, eta baita, orduan eta gero, alemaniarrek Frantzia okupatu eta gero, Marsellatik ere, eta hauen artean oso ezaguna izan zen "Alsina" ontzia, Argentinara irixteko 15 hilabete behar izan baitzituen itsasoan Alemaniako sumarinoek sortu zituzten arriskuak tarteko zirela.

Honela eta aipatzeko tokirik ez dugun beste modu askotara zabaldu zen euskalduna munduan zehar 1936ko gerra galduz gero sortu ziren egoerak eraginda.

Gizakume eta haurrekin batera: hizkuntza

Eta euskaldunekin batera, esan behar dugu hemen eta orain gero aipatu behar ditugun iturri batzuen aurrerapen gisa, eta ozenki, hemen ez zela Euskal herriko gizona eta emakumea eta haurra bakarrik exilatu (hauetako batzu idazleak, kazetariak, sendagileak, kultura eta zientzi gizonak), hauekin batera *hizkuntza bera ere* jaurtikia, botea, izan zela. Gure hizkuntza debekatua eta jarraikia izan bazen herrian, herri debekatu batetan hizkuntza debekatua nonbait ere behar zuen landua izan, eta gehienbat Ameriketan izan zen, aldi batean, gero Euskal Herri barruan bizi zirenekin elkarrizketaren zati bat benik euskaraz egiteko gai izan gintezen. Euskalduna Ameriketan lan askotan aritu da: lurra

erein du, etxeak, fabrikak, fundizioak eta burdinolak eraiki ditu; baina, bestalde, inprimategiak eta argitaletxeak ere sortu ditu, batez ere Buenos Aires-ko "Ekin"; eta aldizkariak: *Euzko-Deya* izeneko hiru, Buenos Aires, Mexiko eta Parisen; *Argia*, *Euzkadi*, *Eusko Gaztedi* eta *Gudari* Caracasen; *Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos* eta *Tierra Vasca*, Buenos Aires-en, hauek denak, *Argia* izan ezik, elebidunak, batzuek euskara oso neurri txikian bazerabilten ere.

Argitaletxe batek merezi du goi-mailako aipua, "Ekin", hau izan baitzen urtetan *Herriaren eta erbestearen arteko elkarrizketa* mamitzeko bidea: bai euskaraz, bai erdaraz.

Eta maila honetako euskara hutseko aldizkaria aipatzerakoan ez dugu bat besterik: *Euzko-Gogoa*.

Harreman literarioa

Ez da egokia, behar bada, esatera noana geuk esatea; baina egia denez gero, zergatik ez dugu esango geurea izan zela Espainiako Estatuan, gerra denboran eta exilio luze eta mingots guztian ere politika bideetatik eta komunikabideetatik ondoen, arnasketa luzeen eta eraginkorren jokatzen jakin izan zuen herria.

Eusko Jaurlaritzaren eragina, lehendabizi Joseba Andoni Agirre buru zuela, eta, gero, Josu Mirena Leizaola, aldi bakoitzean inguruan izan zituzten gizonen laguntzarekin, etenik izan ez duena, eta batez ere EAJ/PNV ardatz dela, izan da 40 urte luzez Francoren heriotza eta neurri bateko frankismoaren porrotarte geure herriko instituzio nagusia gaurdaino erakarri duena. Hau landuko dugu geroxeago. Goazen orain hizkuntza eta kultura bidez gure herriak, etxeokak eta atzerrikoak, izan duen komunikabide literarioari merezia duen goi-mailako aipamena egitera.

Joandakoak eta zenbait bizi

Guda 1936an bizkarrean lehertu zitzaigunean baziren gutxienez bi gizon gure literaturaren birjaiotzea markatzen zutenak: Jose Maria Agirre "Lizardi" (1896-1933), eta Esteban Urkiaga, "Lauaxeta" (1905-1937an frankistak fusilatua); hildako bi hauek eta bizirik zeuden beste batzuen artean "Orixe" (1888-1961), batez ere, izan ziren exilioaldi honetako ardatz euskal literaturan. "Lizardik" idatziriko azken obra antzerki bat izan zen: "Ezkondutako ezin zitekeen mutilla"; barruan argitaratzen hasia zen *Egan* (1946) aldizkarian 1953an agertu zenean, euskal literaturaren sasoi berri bati eman zion hasiera. *Lauaxetak*, 1931an argitaratu zuen *Bide barrijak*. Hildakoak ere eragin berria zekarten, beraz; "Orixe" zen, eta hau bizirik, berpizkundeko hirukotea osatzen zuena.

Jokin Zaitegiren Euzko-Gogoa

Eskola egin zuen eta herriarekin elkarrizketa bidea izatera heldu zen *Euzko-Gogoa* aldizkaria, Jokin Zaitegik sortu zuen. Gizon hau ez zen Guatemalan ezezagun bezala

agertu: "Lauaxeta" eta "Lizardi"rekin batera Euskal Herrian urtero ematen zen poesia sariaren irabazle izan zen 1934an. "Tori nire edontzia" poemarekin. Euskal literaturan aldi honetan hainbesteko eragina sortu zuten hauek elkar lotzen zituen Sabino Arana zen; honek eragindako kultur-bideak eta batez ere honen hizkuntza-arauak: ortografia eta neologismoaren joera, bereziki.

Ardatz honen etenduran sortuko da gero, eta hau idazle gazte eta gehienbat euskaldunberriak direnen eraginez, berrizte nabarmena.

Liburuak

Baina goazen orain aurretik egin ziren urratsetara.

Elkarrizketa honen bide eta bidetxurren nondik norakoak aipatu behar ditugu lehen; diktaturaren eragin makurrak dira hauek dibujarazten dituztenak: Badira hemen gudondoan erbestera tuak pentsa-idatziak izan eta erbestean bertan argitaratuak izan diren liburuak "Orixe"ren Euskaldunak poemaren kasua, bestea da berriz: gudaurretik idatzia egon eta erbestean zegoela argitaratu zioten 1950ean Euskal Herri barruan (Itxaropena, Zarauz, 1950). Francopean bizi ziren egile frankok bidali behar izan zituen idazlanak erbestera hemen argitaratuak izan zitezten. Erbestean bizi ziren idazle euskaldunak hogeitaka urte pasa eta gero, eta orain politikoki "kutsadura" gabe, bere sasoiaren esaten zutena esateko indargabeturik geratu zirelako, eta, beraz, bidean hil zituztelako, eta, hala ere, oraindik eroslerik izatekotan, herrian, eta ez erbestean, argitaratzeko norbait aurki zezaketelako.

Ipar Euskal Herrian argitaratuak izan ziren liburuak. Bai Hegotik boteak izan ziren idazleak eginak zirelako, edo Francopean zegoen idazleak Hegoan argitaratzeko eskubiderik lor ezin zuelako.

Azkenik, eta xehetasun gehiegi bilatzea badirudi ere, Ipar Euskal Herrian jaiotako egileak izanik, hegoko anaien egoerak eraginda Euskal literaturan sartu eta exilio ekonomikoak bultzata, Parisen edo, hara Jon Miranderen kasua, exilioko argitaletxe eta zabalkunde bideetatik ibili zirenak.

Eta hau ez dagokio euskal liburuaren argitaratzaileei bakarrik, gauza bera gertatzen zaien aldizkarietako idazleei ere.

Eta mugak ez daude euskaran bakarrik; lanak erdaraz idatzita egon arren euskal gaiak euskal senaz eta ideologiaz jantzita agertzen direnak ere eragozpen berekin egiten dute topo.

Euskal literatura

Iparaldeko estalpea

Alde batetik, Euskal Herriaren zorigaitzak berekin dakarren kitagarri bezala izan dugu kasu askotan, eta Francok sortutako gerrapean ere bai, Ipar Euskadiko estalpea; hemen

ari dira lanean Lafitte, "Oxobi", Soubelet, Leon, "Zerbitzari" (Elissalde), Iratzeder eta Lertxundi; eta ez da gutxi, asko baino.

Euskaraz idatzitako literaturak berezko zituen gabeziaz gainera, Francoren altxamenduak eta berehala piztu zen bigarren gerra mundialak sortu zituen giroak hondamen handiak erakarri zizkion; laguntza bat jaso ahal izan zuen, hala ere.

Ameriketako lehen argitaratzailea: "Ekin"

Buenos Airesen 1940an bertan, exilatuak Ameriketara heldu bezain laster, Andres Maria Irujo eta Isaak Lopez Mendizabalek sortu zuten "Ekin" Argitaldaria.

Gerraondoan erbestean argitaratuak (1937-1950)

Gerra ondoan irten zen lehen euskal liburua ez zen, hala ere, Ameriketara argitaratua izan: 1937an bertan Baionan agertu zen: erlijio gai zuen berrargitalpena: *Exercicio Spirituala bere salbamendua eguiteco desira duten guiristinoentzat laguntza handitacoa*. Ez zen 1940arte besterik inon egin; eta urte honetan lau: herrian, herri zanpatuan, erlijioa gai zuen bat, *Cristau-Dotriña*. Gasteizko apezgaitegiaren ardurapean; eta hiru Ipar Euskal Herrian, alemaniarren manupean geratu berria zen lurretan, beraz: *Kantuz*, P. Lafittek egina (Baiona); *Katichima ttipia*, J.B. Dufau (Baiona) eta *Zakalar*, J. Diharze (Beloke). Hurrengo urtean, 1941ean, irten ziren euskal liburuak, Ipar-Euskadikoak izanik, Frantziara izan ziren argitaratuak, berrargitalpena zen Dr. Etchepareren *Buruchkak* izan ezik: *Baionako diosesako katichima* eta J. Elissalderen *Katichima ttipia Baionako diozesako*, Tours-en; *Pétain Marechala*, D. Soubelet-ek idatzia, Frantziako Tolosan. Hiru dira 1942an argitara emandakoak: Azkue Espasa Calpe-n argitaratzen ari zen *Euskalherriaren Yakintza*, II, bolumena Madrilen; erlijio-gaia duen bat Ipar Euskadin: *Lurdeko Ama Birjina*, D. Soubelet-ek idatzia, Behe Nafarroako Azkaraten, eta L. Léon-ek egindako *Haurren meza* Frantziako Vienne hirian.

Hurrengo urtean, 1943an, inprimatu zen Ameriketako lehen euskal liburua, haurren klasiko baten berrargitarapena: López Mendizabalen *Xabierto*, haurren klasikoa (Ekin). Geure haurtzaroko liburua zen, eta geure semetxoen eskuetan berrikusteak poztu gintuen.

Francopon, ezer ez.

Alemaniarren manupean argitaratzen dira batzuek: *Axular*, elkarlanean idatzia; *Errepikan* eta *Hazila edo hilen ilabethea*, biak Lafitte jaunak idatziak, eta P. Charrittonen *Euskaldunak*, lauak Baionan irarriak; bat, Frantziako Lille hirian: J. Elissalderen *Ichtorio Saindua*.

Hurrengo urtean, 1944ean, bada euskaraz herrian agertzen den liburu bat; Bermeon, hain xuxen; baina ikus gaia: *Andra Maria Sortzez Garbian Bederatziurrena*; Ipar-Euskadin: *Grammaire basque* (Lafitte), *Haur elhe haurrentzat* (Oxobi), *Zer eta zer* (J. Hiriart-Urruty), Baionan, eta *San Josep*, D. Soubelet-ek idatzia, Azkaraten. Ez da 1945erarte Ameriketara liburu berrik inprimatzen, eta hau Guatemalan, Jokin Zaitegiri

esker: H. Wadsworth Longfellowren *Evangeline*; urte berean argitaratzen da, hau Mexikon, Telesforo Monzon-Olasoren *Urrundik*; 1946an hiru izan ziren Ameriketara argitara eman ziren literatu-liburuak: Jokin Zaitegiren bi itzulpen Mexikon: *Sopokel'en antzerkiak* eta *Goldaketan*, eta Juan Antonio Irazustaren *Joañixio*, nobela, Argentinako Ekin-en; ipuinak dira, berriz, 1947an argitaratzen direnak: Pedro Ormaetxea Aldama ("Lontzi Aba")ren *Ipuintxoak*, Ameriketara, eta urte berean sortzen da alemaniarrek menperatuak izan ondoren (1945) Ipar-Euskadiko lehen exilioko liburua: Telesforo Monzon-Olasoren: *Gudarien egiñak*.

Liburu hauen ale batzu ezkutuan pasatzen dira Hegoaldeko ixilpe ilun eta antzura. Erbestearen eta herriaren bitarteko elkarriketa bide ederra irekitzen hasi ziren lehen euskal literaturaren liburu hauek, eta azken aipatu dugun Monzonen liburua gudarien ekintzei eskainia zegoenez gero, sua bera izan zen Iparretik Hegora iragan zena.

Tarte honetan, 1944-47 artekoan, irten ziren: *Euskalerrriaren Yakintza III* elebiduna Madrilen (Azkue), eta Baiona-Azkaraten-Hazparne-Ustaritz: *Fatimako Amabirjiña* (Soubelet), *Jakes* (Iratzeder), *Murtuts eta bertze...* (Ithurralde), *Elizako liburua* (Narbaitz), *Jesusen Bihotz Sakratua* (Soubelet), *Le Poète Pierre Topet dit Echahun et ses oeuvres*, elebiduna (P. Lhande-J. Larrasquet), *Piarres Adame* -lehen zatia- (J.B. Elissanburu), *Boulogne-ko Ama Birjiña* (D. Soubelet), *Jesukristo Gure Jaunaren Ebanjelio Saindua* (L. Leon). Francopean, bestalde, elizako edo konpromesu gabeko beste zerbaitekin, *Kristiñau-Ikaskuntza* (J. Etxeandia), lekuko, Bermeon inprimatua.

Bost izan ziren 1948an erbestean argitaratuak izan ziren liburuak: *Bigarren ipuintxoak*, lehen bezala Txilen "Lontzi Abak" idatziak: José Eizagirreraren *Ekaitzpean*, nobela, Ekin-ek Buenos Aires-en argitaratua, (gudaren hasierako oihartzunetan oinarritutako eleberria); Roman Bera eta I. López Mendizabalek osatutako hiztegitxo bat, garai hartarako gauza egokia, batez ere Zarautzen bertan Patxi Unzurrunzagak argitara ahal izan zuelako; laugarrena, Jorge de Riezuk jasotako abesti herrikoi batzuekin osatutako sorta, gaztelerazko itzulpenarekin: *Flor de canciones populares vascas*; laugarrena, berriz, Parisen inprimatutako "Orixe"-ren *Leoi-kumea* izan zen, honoko hau ere hegoaldean haurrentzako irakurgai bezala asko zabaldu zen.

Ipar Euskal Herrian, eta Francopean oraindik oso estu bizi ziren garai honetan, argitara eman ziren erlijioa gai zuten liburuak. Aipagarria: *Arantzazu*, Salvatore Mitxelenaren Euskal Poema.

Eta ez da 1950 arte gehiago argitaratzen; baina oraingoan hiru aleko sorta ederra.

Urte honetan "Orixe"ren bi liburu irteten dira: batek erlijioa gai duela: *Urte guziko Meza-Bezperak*, eta Iparraldean, Azkainen, argitaratua izan bazen ere, erraz aurkitu zuen Ameriketarako eta Hegoalderako bidea, eta bai izpirituaren aldetik eta baita euskararenetik ere laguntza ederra eman zion erbestearen eta herriaren arteko elkarriketari; beste hainbeste esan dezakegu urte berean "Orixe"ri, eta Hego Euskal Herrian (Patxi Unzurrunzagak berriz ere Zarautzen) argitaratu zioten *Euskaldunak*, liburu bikaina eta oso apain, merezi bezala, inprimatua. Hirugarrena, "Ekin"ek argitaratzen du; nobela bat da, Juan Antonio Irazustak idatzirikoa bigarrena, eta gaia, Ameriketarako euskaldunak duen esperientziari dagokio: *Bizia garratza da...* Miarrizten saritzen da Agustin Zubikarainen *Itsasora*, arrantzale bizitzako irudia, 1960an *Eganen* argitaratuko ziotena.

Ikusi dugunez, ez da guda ondorengo hamairu urtetan Francopean bizi den Euskal Herrian argitaratua izan oraindik euskarazko literatur liburu bakar bat ere. Pentsa ezina zen giro beldurgarri eta ilun hartan, eta zentsura bera nahikoa ez bazen, honen fruitua, bakoitzak bere lumari jartzen ziona zen ikaragarriena.

Bestalde, norentzat idatzi, zabaltzerik ez bazegoen eta euskara bera ere, inon ez ager entzuten ez bazen?

Eta erbestean idazten zena ere molde zaharretan egina.

Landarea lur berriaren zain.

Aldizkariak

Giro antzu hau 1950ean aldatzen da; Ameriketa aldetik jotzen du haize berriak. Guatemalatik, hain xuxen; han sortzen baitu Jokin Zaitegik aipatu dugun gerrondoko lehen euskal aldizkari euskalduna. Hor idazten dute, Zaitegiz gainera, Andima Ibiñagabeitia eta "Orixe"k; biak joaten zaizkio alditxo bana bertara, laguntzera. Hirurak ematen diote aldizkariari behar zuen lehen prestigioa, bakoitzak berea zuen duintasun eta estilo ezberdinarekin. Eta Ameriketean sortutako hizketak laster sortzen du Euskal Herrian hitzegin zain, esperuan, dauden idazleena; hor hasten dira idazten besoak zabalik jarri dizkien aldizkarian, lehengo batzuekin batera: Policarpo de Iraizoz ("Urtsuia", "Irisarri"), Valentin Aurre-Apraiz ("Aurraitz", "Mendi-Bide", "Agerreko Balendin") eta Caracastik Bingen Amezaga eta Toribio Etxebarria ("Nafarroako Margaritaren ipuiñak"), beste berri-gazteak diren batzu: Salvatore Mitxelena (1918-1965), Juan San Martin (1922), Gabriel Aresti (1933-1975), Dominique Peillen (1932), Jon Mirande (1925-1972), Jon Echaide (1920) eta Jose Luis Alvarez Enparanza "Txillardegia" (1929) beste batzuen artean.

Erbeste-barneen harremanak

Hasiera eman zaio, beraz, Ameriketako eta Ipar eta Hego Euskal Herriko euskaldunen arteko elkarrizketari, hain beharrezko zen komunikazioari, eta hemendik, laster, baita ere berrikuntzaren seilua duen mugimendu literarioari ere.

Euzko-Gogoak sorrarazten du, bada, 1950ean, berrikuntza hau.

Aldizkari honetan idazle berriak eta Euskadi guztikoak idazten jarriaz gainera, hasten baitira lanean giro honen inguruan hain itxia eta mutua zegoen Hego Euskadin bertan liburugintzan: Jon Etxaide (*Alostorrea*), Agustin Zubikarai (*Itsasora*), Nemesio Etxaniz (*Nola idatzi euskeraz*), Antonio Sorarrain (*Santa Maria Goretti*); eta beste batzu ere: Iratzeder, F. Krutwig, Salvatore Mitxelena, Jon Mirande, D. Peillen eta J. Kerexeta.

Eta laster, atzerrian Zaitegi-*Euzko-Gogoak* sortu duten zentroa, Gipuzkoa eta Bizkaira dator.

Berrikuntza euskal literaturan

Aldakuntza honekin hasten da, bestalde, euskal literatura berritzen; berrikuntza hau ez da asmaketa bitxi baten bidetik sortzen, baina ausartzia behar zen garai hartan bide arruntetatik, herriaren hizkuntzaren hurbilen, hain xuxen, J. A. Loidik egin zuen nobela: *Amabost egun Urgainen* (1955), burutu eta idazteko. Bestalde, hemen hasten dira, normala den bezala, mugimendu literario aurrelariak eta ordurartekoak, ohizkoak, erlijioa tarteko dela, elkar topo egiten, eta hemendik borrokak sortzen.

Hala ere, geure literaturaren bideak aurrerantz erbestean eta herrian abiatu badira ere, oraindik, Joan Mari Torrealdyk dioen bezala, egiten den literaturarik konprometituena eta errealtateari lotuena, eta batzutan Hego Euskadin egiten dena, oraindik *erbestean argitaratzen da*.

Zentsuraren seinale garbia da hau.

Gizaldiaren erdia dugu, beraz, euskararentzako garrantzi handia duten bi gertakizunen unea; eta honek azpimarraren bat behar balu, Zaitetik *Euzko-Gogoa* sortzen duen urte berean, 1950ean, Zarautzen ikusten du argia *Euskaldunak*-en lehen argitalpenak.

XX. mendearen erdirako, egia da, sortuak ziren aldizkari batzuek: *Anayak* (1938-1939), apaiz erbesteratuek sortu zuten hilean birritakoa, Juan Thalamas, Alberto Onaindia eta Rafael Picabeak argitaratu zuten Parisen; urtebete iraun zuen. Saran jaio zen 1946an, Jose Migel Barandiaranen ardurapean, *Ikuska* ("Giza ikaskuntza", 1946), eta Baionan Barandiaran berak 1947an sorrarazi zuen *Eusko Jakintza*; beste aldetik, garrantzi handia izango zuen *Egan* sortu zen hurrengo urtean Donostian, elebiduna hasieran; hara hemen erbestearen eta herriaren arteko diferentzia nagusi bat: askatasuna, bai gaiei dagokiena, eta baita, batez ere, hizkuntza berari dagokiona ere! Hemen esan behar dugu azken aipaturiko aldizkari hau, Antonio Arrue karlistari esker (honez gainera euskaltzale baigenuen) eta batez ere honen babesean, aritu zirela hemen Angel Irigaray eta, nagusiki, Koldo Mitxelena bera lan zail eta neketsuan; euskaldun huts izatera heldu zirenean ere ezin izan baitzuten bertan idazten zituztenak nahi bezala gaiez eta mamiz osatu. Esan dezakegu, baita ere, Alemaniak piztutako gerrak 1940an hil zuen *Gure Herria*, 1950ean berpiztu zuela Saint-Pierre Apezpikuak.

Kontuan hartzekoa da, euskal aldizkarietaz ari garen honetan, gerrondoan erbestean sortu edo jarraitu zuten batzuek: Jon Oñatibiak Caracasen eta gero New Yorken berpizten duen Donostiako *Argia*; Eusko Alderdi Jeltzalearen eta Eusko Jaurlearitzaren babesean sortzen diren *Euzko-Deia*-k: Parisen 1936; Londresen 1938; Buenos Airesen 1939 eta Mexikon 1943en; *Eusko-Enda* Angelun (1937); *Euzkadi* Caracasen (1942), *Gernika* Donibane Lohitzunen (1945), *Tierra Vasca* Buenos Airesen; *Euskal Herria*, Baionan (1946); *Jagi-Jagi*, *Aberri*, Mexikon (1946); Alderdi, Baionan (1947); *Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos*, Buenos Airesen (1950); eragin handia izan zuen *Gudari*, "Euzko-Gaztedi del interior"ek Caracasen, eta Alberto Elosegiren ardurapean 1961ean sortua.

Euzko-Gogoa

Honez gero, esan dezagun *Euzko-Gogoaz* zerbait.

Lanean bildu zituen "Orixe", Zaitegi eta Ibiñagabeitia, hirurak, Josulagunen eskolatik zetozen; Zaitegi, apaiz bezala geratu zen Guatemalako parrokia batetan eta irakaskintzan; Orixe eta Ibiñagabeitia ez ziren apaiz izatera heldu.

Baina hain probidentzialki Ameriketako lurretan sortu zena, hain urrundik eragina eta arnasa beroa eta luzea emateko gai izan zen euskal aldizkaria, Euskal Herriratu eta laster ito zen.

Ito genuen, hobeto esan, euskaldun txepelak.

"*Euzko-Gogoa*", -dio Andima Ibiñagabeitiak Caracastik, beste erbeste-herriaren arteko ikuspegia erakutsiaz: "atzerrian jaio eta poliki bizi ondoren, aberrian hil zitzaigun; horra hor euskararen adur txarra". Eta egia hauxe da: erbesteko fruitu honek euskal literaturari hainbesteko laguntza eman ondoren, sei urte barru, 1956an, herriratzten da, Ipar Euskadira, indarberritu nahirik, aldizkariaren eragina hedatu nahirik; MP. Darracq-enean, Baionan, argitaratzen du Zaitegik *Euzko-Gogoa*, baina hemen, herrian, geratzen da arnasik gabe, hiltzen zaigu, hiru urte barru, 1959an.

Bi aro ditu, beraz, aldizkariak: 6 urtekoa Ameriketean, eta 4 urtekoa Euskal Herrian.

Joseba Intxaustik ongi aztertuz *Jakin*-en dioen bezala, *lehenengo-Guatemalari dagokion aroan*, adineko idazleak dira gehien idazten dutenak: Altube (73 urte), Jemein (65), Orixe (62), Leizaola (54), Labaien (53), Monzon (46); Zaitegik berak 44 urte zituen, eta Andimak 43; baina gazteak ere hurbildu zitzaizkien: Peillen, gazteena (18 urte), Mirande (25), J. Etxaide (30), Salvatore Mitxelena (31); gero, Gandiaga (24), J.M. Lekuona (27); hauek dira lehenengo urtean lanak *Euzko-Gogoan* argitaratu zituzten idazleak. Gero etorri ziren N. Etxaniz, J.M. Barandiaran, Jaurtakol, Ibar (J.M. Mokoroa) eta Bingen Amezaga, Aresti, Krutwig. Denera 73ko idazlegoa izan zuen lehenengo aro honek. *Bigarren aldian*: 1956-1960an berriz, halako bi inguru; lehenengo aldian idatzi ez zuten adinduak ageri dira batetik: Lafitte, Iraizoz, Arrue, Villasante, Erkiaga, eta, bestetik: Txillardegui, Juan San Martin, Patxi Altuna, Erdozaintzi, Gaztañaga, Gotzon Garate eta Luis Mari Muxika.

Egan, Euskera, Jakin (1953-1956)

Koldo Mitxelena burubelarri jarria da *Egan* Francopetan egiten, eta euskara hutsean 1953 urtetik aurrera; pizkortzen da, bestalde, *Euskera* aldizkaria ere Euskaltzaindiaren eraginez, eta jaiotzen da hiru urte geroago (1956an) *Jakin* Arantzazun.

Euzko-Gogoak agertu zuen belaunaldien arteko zubi izateko bokazioa, bai 1950ean, eta baita, eta batez ere, azken aroan ere. Gauza bera gertatu zen *Egan*-en, eta baita *Jakin*-en ere: ahaleginak egin zituzten herriaren eta erbestearen arteko elkarriketan.

Garai honetako euskal literaturak eskainitako zubiez ari ganerez gero, ezin dugu Barandiaranen lan berezia goraiatu gabe utzi. Ez dut don Jose Migel-ez gauza berri handirik esateko, dena esana baitago gure gizon handi honetaz. Hala ere, hemen ezin ahaztu urte zail haietan ere euskara alorrean ari zela. *Ikuskan* gehienbat euskal aho-

literaturaz ari baitzen: baita lexikografia, etnografia, aurrehistoria eta toponimiaz ere, baina aho-literatura oso du gogoko ataundarrak. Lapurdiko Saran irten zen 1946an, eta Ikerketarako Euskal Institutoaren aldizkari gisa (Antropologia Saila). *Eusko Jakintza*, 1947an sortu zen, "Gernika Bazkuna"ren aldizkari bezala (gero Isidoro Fagoagak jarraituko zuen); Saran eta Jose Migel Barandiaranen zuzendaritzapean hau ere, eta nazioarteko ikuspegi zabal batek eraginda, dagoeneko "Membre du Conseil Permanent du Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques" izendatua izan baitzen, eta Basses Pyrenées eskualdeko "Délégué de la Société Préhistorique Française" gisa.

Hizkuntza askotako lanak agertzen dira hemen.

Hara hasierako alean aipatzen diren kolaboradoreen izenak: Violet Alford, Severo Altube, Ramiro Arrue, Jon Bilbao, W. Boissel (Baionako "Musée Basque"ko zuzendaria), Karl Bouda (Erlangen-go Unibertsitateko irakaslea), Louis Dassance (Eskualtzaleen Biltzarreko lehendakaria), Jacques Descheemaeker (Pariseko Faculté de Droit-eko irakaslea), Pierre Dop (Musée Basque-ko batzordekoa), Jean Elissalde (Euskaltzaindia), José de Eizagirre (Eskualtzaleen Biltzarreko Lehendakari izana), Ramon d'Erce, M. Etcheverry (Maule-ko Collège-en irakasle), Isidoro de Fagoaga, Henri Gavel (Toulouse-ko Unibertsitatean irakasle), Juan de Gorostiaga (Euskaltzaindia), Georges Lacombe (Euskaltzaina eta Paris-eko Unibertsitatean irakasle), Pierre Laffitte (*Herria*-ko zuzendari bezala), René Lafon (Arcachon-eko Lizeoan irakasle eta Bordaleko Unibertsitatean irakasle), Pierre Lhande (Euskaltzaindia), Manuel de la Sota (Cambridge Unibertsitateko M.A.), Albert Léon (Baionako Lizeoan irakasle izana), Nikolas de Ormaetxea (Euskaltzaindia), C.C. Uhlenbeck (irakasle eta doktor), Philippe Veyrin (Baionako Musée Basque-ko batzordekoa) eta Ambrosio Zatarain.

Lehenengo alean (1947ko urtarril-otsaila) hiru hizkuntzetako lanak ageri dira: euskara, frantsesa eta gaztelera; baina alemaniera ere sartzen da 1948an (Karl Bouda, G. Baher: Baskisch und Iberisch), ingelesa (T.B. Irving: Roncesvalles, "Basque and Arab epic") adibide gisa batzu aipatzeko.

Eta bereziki aipa nahi dut hau, *Eusko-Jakintza* baita herria eta erbestearen arteko harremanetatik at, *beste herriekin ere* harremanak, eta gure historiako garai ilun hauetan, sortu zituena.

Bestalde, *Egan* da Euskal Herrian literaturari eskainitako aldizkaririk garrantzitsuena; 1948an jaio zen, "Boletín de los Amigos del País"en gehigarri edo suplemento gisa, euskaraz eta erdaraz 1953 arte, eta hemendik aurrera euskara hutsean. Hemen idazten zuten batzu, *Euzko-Gogoan* ere egingo zuten lan; diferentzia batekin: hemen zabalago idaz zezaketen, baina Espainiako zentsuraren begi luzeari beldur, izenordez izenpetuko zituzten batzu bere lanak, eta, bestetik, *Egan*-eko lanetan autozentsurak murrizten zuen euskal idazlearen askatasuna.

Nolanahi, Euskal Herriaren eta erbestearen arteko kultura mailako harremanetarako biak izan ziren garrantzi handikoak.

Hemen idazten zuten: Mitxelenak, Arrue eta Irigaraik, noski, baina baita *Euzko-Gogoako* Valentin Aurre-Apraiz, Gabriel Aresti, Dominike Peillen, Jon Mirande, Jon Etxaide eta Txillardegi, Nemesio Etxaniz, Zubikarai, eta beste batzu ere. Hemen, eta herriaren eta erbestearen arteko harremanez ari garenez gero, nire susmo bat aipa nahi

nuke: badira atzerrian bizi diren eta *Euzko-Gogoan* idazte duten idazleen artean, *Egan*-en idazten ez dutenak, eta (hau da nire susmoa) nire ustez Francopean irteten ziren aldizkarietan idazle hauen izenik agertzerik nahi ez zutenak: Bingen Amezaga, Toribio Etxeberria eta Salvatore Mitxelena, esate baterako.

Hau hala balitz, eta neuk ez dut hau sakontzeko astirik izan, hemen balegoke inkomunikazio baten arrazoin izkutu bat.

Zeruko Argia (gaur *Argia*), izan zen aurreraxeago erbestearen eta herriaren arteko lokarri estu bat.

Baina goazen orain 1950etik aurrerako liburuetara:

Liburuak berriz (1950-1984)

Loidi-ren 1955eko nobela aipatu dugu giro berri baten seinale bezala.

Dagoeneko Etxaide-ren *Alos-torreak* (1950) izan zuen halako muga-seinale bat garai hartako idazle gazte askorentzat; obra hau izan zen herrian argitaratua izan zen literatur obra nagusi bakarra; I. Elizmendi-ren bigarren bertso-liburua ere irten zen urte honetan erlijiozko beste batzuekin; urte honetako beste literatur liburua, J.A. Irazustaren *Bizia garratza da*, nobela, *Ekin*-ek argitaratu zuen Buenos Airesen. Hurrengo urtean ere, 1951, libre den erlijio gaia da nagusi, hamabi obrarekin, eta Nemesio Etxaniz ausartzen da *Kanta-kantari* argitaratzera Bilbon; abesti klasikotan eta lirikan babesten da garai hartako lana, eta aipagarri dira azken alor honetan Iratzederrek argitara ematen dituen bi lan Ipar Euskadin: *Ezkila eta tirola* eta *Herri-mina*. Iparraldean berriz, 1952an *Basabürrian* (J. Jauregiberri) eta *Battitta* eta *Mariagno* (Haurrak ikhas eskuararen irakurtzen) Baionan; Bingen Amezagak burututako itzulpen bat Ekinek Ameriketara: *Hamlet*, eta *Noni eta Mani*, Plazido Mujikaren itzulpena Zarautzen. "Norbait" izenordearekin Andima Ibiñagabeitiak argitaratzen du *Euskera irudi bidez*, Paris-en, 1953an; urte berean agertzen dira Jautarkol-en ipuiak eta Etxaide-ren *Purra-purra* Zarautzen, Iratzeder-en *Mortuan oihu* Beloken eta Bingen Amezagaren beste itzulpen bat Buenos Aireseko Ekinen: *Platero eta biok*.

Hasia da, oraindik oso apal bada ere, Hegoaldean zerbait mugitzen: Axular-en *Gero* eta Txomin Agirrerren *Kresala* argitaratzen ditu Patxi Unzurrunzagak 1954ean; *Milla Euskal Olerki Eder*, Santi Onaindiak Larrean; *Santxo Azkarra*, Petri Marka-k Ipar Euskadin. Hemen dator J.A. Loidiren *Amabost Egun Urgain-en* 1955ean Zarautzen argitaratua; Zarautzen bertan, Unzurrunzagak berriz, argitara ematen dio Jokin Zaitegiri bere *Bidalien Egiñak*, eta Etxaideri, *Joanak joan*; badirudi euskaragan sentitzen den larrialdi handia kanporatzen hasia dela: hara Umandiren *Bizkaierazko aditz erak* eta *Gramática Vasca*; J. Garmendiaren *Euskeraren iraupena* Donostian agertu (Gráficas Izarra); bestalde, Iparraldean argitaratzen da: *Lexique français-basque* (A. Tournier, P. Lafitte); bada besterik oraindik aurtzen: J. Gorostiaga-ren *Antología de poesía popular vasca*, Donostian; *Elezarrak, Arraun eta Amets* (A. Sorraín, J. Galarraga, J.M. Garaialde eta S. Mitxelena, Zarautzen); *Erri abesti sorta* (Donostiako Apaiztegiak, Donostian bertan); *Ikasgaiak baserrietako neskatzentzat* (A. Zugasti, N. Etxaniz, Gráf. Izarra); Etxanizek Parisen itzulpen bat: *Itun Zarreko kondaira I*; eta oraindik beste bat

Arantzazun: *Paradigmas de la Conjugación Vasca* (L. Villasante, K. Iturria, A. Zabalgogea).

Lehen aldiz erlijio gaieko liburuak eta *euskara gai* dela argitaratzen direnak parekatzen direla.

Hemen goraipamen bat merezi du Patxi Unzurrunzagak; hau, eta bere "Itzaropena" baitira "Ekin"ekin Herriaren eta Erbestearen arteko harremanen oinarriak.

Aurrera dioa aldakuntza 1956an, eta, bestetik, Iparraldean eta Hegoan euskal literatura berrargitalpean liburu gehiago argitaratzen hasiak dira. HEGOAN: Buztintzaren *Abarrak*, Hugo Wast-en *Bide izkutua* (itzulpena), Lizardiren *Biotz Begietan* (berrargitalpena eta elebiduna); Villasanteren: *Euskal Gramatika llabur eta Idazleen Pusketa autatuak*; Txomin Agirreren *Garoa*; S. Barandiaranen *Iliasena* (itzulpena); J.A. Mogelen *Peru Abarka* (berrargitalpena). Urte honetan, eta hemen, sortzen dira, baita ere, eta arnasa berri baten adierazpen bezala: *Jakin* eta *Karmel*, gaur oraindik tinko irauten duten bi aldizkari. IPARRALDEAN: *Harrapallu*, Iratzederrek idatzia. Kontuan eduki behar, noski, itzulpenak eta berrargitalpenak. Bestalde, erlijioa gai dela, Hegoaldean 9 eta Iparraldean 1. Hurrengoan, 1957an, argitaratzen da Iparraldean, Hegoaldean oraindik irteterik ez duen liburu bat: Telesforo Monzon-Olasoren *Menditarrak* (Miarritzen), eta A. Lertxundiren (Sebero Altube) *Laztantxu eta Betargi*, eta B. Larrakoetxearen itzulpen bat: *Macbeth*, biak Baionan; gainontzeko 17 obra hegoaldean inprimatzen dira, eta tartean laster hemen inprimatzeko eragozpenak izango zituzkeen bat: Txillardegiren *Leturiaren Egunkari Ezkutua*; beste batzu aipatzeko: M. Oñatibiaren *Baserría Diru-Bidean*, J. Baxurkoren *Bertso Berriak*, Aingeru Irigarayren *Euskalherriko Ipuñak*, Satarkaren *Intza Begietan*, F. Arrese ta Beitia-ren *Olerkiak*, J. Etxaideren *Pernando Plaentxiatarra*, Jon Etxaide etengabeko lanean ari da, eta 1958an ere argitaratzen du liburu bat: *Amasei Seme Euskalherri'ko*; E. Erkiagak, *Arranegi*; J. Garmendia Kortadik, *Aurzaroko oroipenak*, *Lasarte*, eta Koldo Mitxelena eta Manolo Agud-ek argitaratzen dute N. Landuchio-ren *Dictionarium Linguae Cantabriae*; J.M. Mokoroak, Kanpionen *Erraondo-ko azken danbolineroa* (elebiduna); Nemesio Etxanizen *Euskal Antzerkiak*, *Kontu kontari*; L. Akesoloren *Ipiña ta Ipiña'tarren barri*; J. Kerexetaren *Orbelak*; A. Anabitarteren *Poli*, Aingeru Irigaray-ren *XX Mendeko Nafarroako Euskal Idazleak*.

Hemen argitaratu ezin diren batzu Iparraldean: hara E. Ibero-ren *Eusko Ami* "Ekin"ek Buenos Airesen, eta B. Larrakoetxearen *Lear Errege* eta Iñurritza-ren (Salbatore Mitxelena) *Unamuno eta Abendats* Baionan. Azken aldi honetan, Ameriketako lanak urritzen doaz, eta Europan Francopetako giroa ausartzen ari da; hara 1959an hemen argitaratu zen garrantzitsuena; batez ere egileek erakundeen babes *ofiziala* erakusten dutela kontuan hartzen badugu: *Bertso-berri eta kanta zar*, Kermel-ek; *Boga Boga* Donostiako Apaizgaitegiak, apaizgaiek berak egindako "erri abesti sorta"; Euskaltzaindiak, *Euskal Kantak*; *Gure misioak*, Derioko apaizgaiek idatzi eta Gasteizko Apaiztegian inprimatu; eta beste lan interesgarri batzu: I. Omaetxebarriaren *Euskera*; I. Arriandiagaren *Goizparraik eta Beldubaik Egiña*; Etxaideren itzulpen bat: Barojaren *Itxasoa laño dago*; Juan San Martin-en *Juan Antonio Mogel eta Urkitza, bere bizia eta lanak*; Santi Onaindiaren *Olerti* aldizkaria; I. Unzurrunzagaren eraginez: *Pedro Mari Otañoren bertsoak*; Iratzeder-en *Zeru-Menditik Beloken*.

Urte honetan, 1959an hiltzen da, eta euskal lurrean bertan, Miarritzen, 1950ean Ameriketako lur arrotzetan aldatu, hasi eta fruituak emateko gai izan zen *Euzko-Gogoa*.

Eta 1960an, Francopcan zegoen Euskal Herritik kanpo, liburu bakar bat irten zen: Monzon-en *Gure behia hil da*, hiru urte aurretik aurkeztua izan zen antzerkia, Baionan. Haizea aldatzen ari da, herrian indartzen hasia baita, erbestearen esperuan zegoena: Euskaltzaindiak argitaratzen du *Euskal Kantak berriz*, Antonio Labayenek ezaguna den bere *Jokua ez da errenta*; Txillardegik, *Peru Leartzako*; J. San Martinek, *Zirikadak*; Jorge Riezu Aita Donostiaren *I. Navidad* bi hizkuntzetan, beste batzuen artean. Hiru dira 1961an: Monzonen *Behorraren ostikoa*, Donibanen; M.J. Minaberryren *Mari Gorri*, Baionan, eta Martin ugaldereen erresistentzia giroko ipuin batzu: *Iltzalleak*, Caracas-en; barruan, berriz: G. Anduaga eta L. Villasanteren *Aitonaren uzta*, J. Azpeitiaren *Amandriaren altzoan*, A. Anabitarteren *Aprikako Basamortuan*; txapelketaren fruitu eder bat: *Bertsolarien txapelketa (1960)*; *Euskal Abestiekin* hiru liburu, Ordorika inprimategiak, Bilbon. Tolosan, Antonio Zabalak sortutako "Auspoa" argitaldaria sei liburu eder: Ramón Artola-ren *Sagardoaren grazia eta beste bertso asko* (1), Marcelino Soroa Lasa-ren *Gabon, ¡Au ostatuba! Anton Kaiku* (2), F. Apalategui, S.J.-ren *Euskal mutillak armetan* (3) eta Pepe Artolaren *Ustez laguna detan ta beste bertso asko* (4), Pedro Miguel Urruzunoren *Euskalerritik Zerura ta beste ipui batzuk* (5), Toribio Alzaga Anabitarteren *Ramuntxo*, antzerkia (6). Honek izan du jarraimen ederra; hogeitalau azken urteotan etengabeko lanean 180 liburu argitaratu baititu Zabalak.

Dagoeneko indartzen hasiak ziren Erbestearen eta Herriaren arteko harremanak; lehendabizi izkutueta bideetatik, kontrabando baitzen hasieran euskara bera ere, eta oraindik urte askotan jarraituko zuten kontrabando bezala gaiak eta egileen izenak, biak; baina zaila zen kontrabandoan maisu den herri batean kontrol hori zehazki eramatea, eta pertsonak joaten ziren antzerki debekatuak ikustera Iparraldera; hemendik eta Ameriketatik zetozen liburuak banaka eta sailka, denetara. hemendik harakoak, berriz, zer esanik ez: aldizkari guztietako harpidetzak zabaltzen ziren Ameriketara; batez ere hango diruen balioak lagun.

Emigrazio ekonomikoaren alde onak Ameriketara

Bestalde, fenomeno berri bat sortu zen: herritik kanporako, batez ere Ameriketarako, emigrazio ekonomikoa.

Fenomeno hau euskal eta abertzale giroa handitzen eta indartzen joan zen kultura eta politikabide guztietatik: herriko Aberri-Egunak eta huelgak eta manifestapenak erresonantzi kaxa handia bezala jokatzeko zuten Iparraldean eta Ameriketara batez ere, bai berez, eta baita ere euskal erakunde politikoak, batez ere EAJak eta Eusko-Jaurlaritzak, eraginda, ofizialki eratu; hala izan zen bereziki gauden momentuan, 1960an, Lehendakari Agirreren heriotzaren ondoren bezala eratu ziren hiletak, eta gero ETA-ren ekintzak sortzen joan ziren giroak.

Baina goazen 1961eko urte barruan sortu ziren liburuak aipatzen amaitzera, eta erlijiozkoak kontuan hartu gabe; Jose Estornes Lasaren *Método elemental de vasco*, Luis Mari Arrizabalagaren *Zure anaia ixilkari*.

Hurrengo urtean, 1962an, agertzen da Buenos Airesen, N. Taueren *Bere idazkiak*, J. Zaitegiren *Berriz ere goldaketan* (Guatemalan), Pierre Larzabalen *Ihauteriak*, Sokoan. Oraindik Francopcean bizi zaigun herrian argitaratu ziren laster oso debekatua izango den egilearen liburuak: Pierre Larzabal beraren: *Herri bozak edo nor alkate*, *Bordaxuri*, eta *Hiru izen*; Oskillaso-k, *Kurloiak*; A.M. Labayenek, *Malentxo alargun*; J. Migel Barandiaranek elebiduna den bere *El mundo en la mente popular vasca*; Iruñean, "Príncipe de Viana", *Nafarroako bertsolarien txapelketa (1960-1961)*; Zaitegik, *Platon'eneko ataria*, itzulpena, eta Jorge Riezu-k Aita Donostia-ren bi obrekin eratutako *Lili eder bat*, elebiduna.

Hiru obra, erlijio-gaiak kanpo, inprimatzen dira euskaraz Iparraldean 1963an: Baionan, *Itchulingo anderea* (M.J. Minaberry), *Mendekoste gereziak eta beste* (J. Etchepare); Beloken, *Laborantza. Laborantzatik hobeki bizitzeko* (A. Gatchiteguy/Aguerre); bat Ameriketara: D. Jaca-ren itzulpena hau: *Gernikako Arbola*, elebiduna. Barruan, berriz: A. Goenagaren itzulpen bat: *Agure eta Itxasoa* (Hemingway-en *The Oldman and the sea*); L.M. Mugikaren itzulpena, elebiduna: *Bide Giroak/Ambientes del camino*; "Auspoa" bildumatik aipagarriena: Toribio Alzagaren *Burruntziya*, antzerkia.

Azken bizpairu urte hauetan Alzaga, Larzabal eta Monzonen antzerkiak dira batez ere aipagarri, genero hau hilik egon baita urte luzetan.

Eta Francopcean irauten duen Euskal Herrian ikusten hasiko dira laster Larzabalenak.

Antzerki bat argitaratzen da Caracas-en 1964eko urtean: Martin Ugaldek idatzitako *Ama gaxo dago*; Zarautzen, Jon Etxaideren nobela bat: *Gorrotoa lege*, eta Arestiren poema-liburu sonatua: *Harri eta Herri*, Tolosan, "Auspoa" bilduman oso aipagarria den *Neronek tirako nizkin*, S. Salaberria-ren nobela berezia, eta Larzabalen beste antzerki bi: *Senperen gertatua eta Orreaga*; Donostian, berriz, Ionescoren antzerki baten itzulpena: *Neskatilla ezkongai*, Antoni Labayenek egina.

Hurrengo urtean, 1965ean, Amerikako argiak itzali direla dirudi, eta Baionan ere hiru literatur-liburu, besterik ez da argitaratzen: P. Lafitte-ren *Atlantika-Pirene-etako sinheste zaharrak*, Txillardegiren: *Huntaz eta Hartaz*, eta M.J. Minaberry-ren *Xoria-kantari*; Hegoaldean, berriz: M. Lekuonaren: *Bi antzerki eta itzaldi bat*; Antonio Labayenen: *Domenjon de Andia*, *Gipuzkoako Erregia*; *Europa*, Jakingo Elkar-lanean taldeak; *Euskal Idazleen Lorategi* Seminarioan K. Etxe-nagusiak; *Euskera Errati-bidez*, USA-tik itzuli berri den Jon Oñatibiak egina eta irratibidez euskara erakusten jarria; Juan San Martinen *Eztenkadak*; Larzabalen *Hilla esposatu*, Lapurdiko eta Gipuzkoako euskarari, Tolosan; Santi Onaindiaren *Jolasketa*, Bilbon; *Orixe-Omenaldia*, idazle askoren artean osatutako liburu ederra, Donostian; beste antzerki liburu bat "Auspoa" sailean: P. Barrutia, Sor Luisa eta Xabier Munibe-ren lanak: *Teatro zaarra*, elebiduna; L.M. Muxikaren *Urdin eta Burni / Azul e Hierro*, hau ere elebiduna; P.M. Urruzunoren *Zarra eta Riezuren II. Pascua*, elebiduna, Aita Donostiaren musikarekin. Señale bera 1966an: Ameriketara ez da euskal-liburu bat besterik inprimatzen; Iparraldean gutxi: T. Monzon-Olasoren *Eneko Bizkai eta Maria Lorka*, J.B. Etcheberryren *Frantziako Erregina*, eta Lafittek bilduta: *Oxobi-ren lan orhoitgarri zombait* Baionan eta X. Diharce-ren *Euskal Herria eta Yainkoaren gizaldia* Beloken; Hegoaldea indartzen doa, denetara,

erlijioa gai dutenak kenduta, 29 literaturari dagozkion liburuak, eta hauen artean: *Enbeita Oleskaria*, S. Onaindiarena; *Garoa* berrargitarazten da; Gure Ertiliarik: *Montes Iturrioz* (A. Alzola), *Gure txoriak* (M. Iziar Agirre), *¡Jo! Nola ikasi euskeraz* (Mikel Arruza), *Lati-izkuntzaren joskera* (Orixe), *Linguae Vasconum Primitiae*, faksimila eta elebiduna; *Txominen nekaldiak* (S. Alonso Ariño); *Umeentzako kontuak* (Martin Ugalde), *III Jesukristo eta IV Mariak* (A. Donostiarena, Riezuk); Erroman argitarazten da J.M. Lekuonaren *Mindura gaur*, Multikopiaz.

Hurrengo urtean, 1967an, liburu zerrenda goraka doa: erlijio-gaiez kanpo 40 euskal liburu kaleratzen dira; hauetako batzu Iparraldean: *Chikito de Cambo* (Iruriko Etxahunek, Maulen), *Euskal kantuak* (gazte batzu Hendaian), *Kantika berriak* (Beneditarrek Beloken), *Kantu, Kanta, Khantore* (Lafitte eta L. Dassancek Baionan); Bartzelonan: *Txillida*, itzulpena: P. Volboudt/Nemesio Etxaniz, L. Mitxelena; bi berrargitalpen: I. López Mendizabalen: *Umearen laguna* eta *Xabiartxo*, Donostian. Gorakada handiagoa 1968an: 42 literatur liburu erlijio-gaiez kanpo: 4 Bartzelonan inprimatuak, joera berri honek argazki eta kolorearen gehigarriak bultzata gertatzen da gehienbat, eta askotan beste hizkuntzetako tiradaz baliatzeko asmoarekin: *Abereen mundua*, M. Verité/M. Ariztia, itzulpena); *Afrika*, F. Sutton/Rikardo arregi zenaren itzulpen lana; *Biblia guztioi esana*, M. Riquet/M. Lekuona; *Landare Mundua*, M. Verité/J.L. Ansorena; Iparraldean: *Ibañeta*, P. Larzabalek Zokoan; *Amaren armak* (multikopiaz), itzulpena; Ameriketean bat: *Kolonbiar olerki-txorta euskeraz*, Ekin-entzat Santi Onaindia eta beste euskaratua, elebiduna; gainontzekoak, Hegoaldean, eta hauen artean aipagarri: Loidi-ren *Amabost egun Urgainen*, berrargitalpena; *Amaren armak* (multikopiaz), Brecht-en antzerkia, D. Landart, J.L. Lafittek itzulia; Azkueren *Antzinako ipuiñak*; X. Lete-ren *Egunetik-egunera orduen gurpillean*, Jose Estornes Lasaren *Erronkariko uskara*, A. Lertxundiren *Gaurko literatura*, multikopiaz; *Gaztedi berria!* A. Elustondo; *Giza-Bizia*, Santi Onaindia; *Goraintzi*, Fernando Artola "Bordari"; *Hamalau Alegia*, itzulpena eta elebiduna, Tomas Meabe/Gabriel Aresti/Azkueren *Ipuñak*; V. Ruiz Añibarroren *Ito... edo ezkondu*/Mujeres de Berrigorria, elebiduna, N. Etxanizek itzulia; *Larraundiko Sendia*, Iziar Agirrek; *Liberalkeria aitzi*, Mao Tse-Tung-en itzultzaile C.F. Krutwig; *Obras inéditas de Iztueta*, elebiduna (J. Garmendiak itzulia), B. Dechepereren *Olerkiak*, L. Mitxelenak itzuliak.

Handitzen dijoa euskal liburuaren sorkuntza eta inprimaketa; gure gaiari dagokionez, esan dezagun, oro har 1969an inprimatzen diren 70 liburuetatik, 14 direla erlijio-girokoak; geratzen diren 56 liburuetatik, bat Ameriketean (Caracasen), Eltzegoren itzulpen eta elebiduna bat: *Mugarra Begiraria/El mugarra Vigía*; Iparraldean: *Ene populua, entzun/Ecoute, o mon peuple*, elebiduna, apez zenbaitek idatzia; ... *Hogei urte*, D. Landart; Bartzelonan, 6, lehen aipatutakoarengatik; Hegoaldean gainontzekoak, hara aipagarrienak: *Egunero hasten delako*, R. Saizarbitoria; *Elsa Scheelen*, Txillardegia; *Euskal Elerti 69*, "Elkar lanean" izeneko taldeak agertarazia; *Euskal Idazleen lorategia*, K. Etxenagusiak; *Gizaeskubidegai guzien aitorkizuna*, elebiduna; *Kikero-ren eskutitzak*, elebiduna, J.A. Etxebarriak itzulia; *Nekazarien Dotrina*, Arestik F.M. Portelagandik itzulia; *Mundua guztiori erakutsia*, Mikel Atxagak, G. Monlaugandik itzulia; *Poemagintza*, Ibon Sarasola; *Politikaren atarian*, Rikardo Arregik idatzi eta hau

ezbeharrez hilberrian agertu zen; *Sortalde urrutia*, Sawyers eta Reuswig-ek egindako lanetik J.J. Izuzkizak itzulia; *Uhin berri*, Juan San Martin.

Gramatikak, metodoak eta euskara batuaren kezka

Ikusten da 1969 urtean handia izan zela euskararen eragina: gramatika, metodo eta euskara batuaren kezka.

Hurrengo urtean 1970ean, argitaratuak 69 izan ziren joan denekoaren pareko: hauetatik 12 izan ziren elizgirokoak; 57 obra hauetatik Iparraldean: *Eguberri-aroa Euskaldunen ohiduretan*, Lafitte; *Euskal Alorretik*, askoren artean; *Noiz*, Landartek; *Pierre Topet-Etchahun*, Lafittek, *Roxali*, Larzabalek. Hegoaldeko aipagarrienak: *Afrikar Iraultzaren alde*, itzulpena, Frantz Fanon/A. Urretabizkaia, I. Sarasola; *Batasunaren Kutxa*, G. Aresti eta X. Kintana; *Bertrand Russellen azken iritziak*, Txillardegik itzulia; *Bizkaiko Euskal Idazleak*, Mikel Zarate; *Giza soiña*, I. Goikoetxea; *Haur besoetakoa*, Jon Mirande; *Hunik arrats artean*, A. Lertxundi; *Itxura aldaketa*, Kafka-ren obra X. Kintana eta A. Urretabizkaia itzulia; *Literatura eta kritika*, P. Urkizu; *Mendebaleko Ekonomiaren Historia*, R. Saizarbitoria, I. Sarasola eta A. Urretabizkaia itzulia; *Sustrai billa*, Larresoro. Hurrengoan 1971n, nagusiagotzen ari da Hegoaldeko lana, eta Ikastolaren fenomenoarekin gertatu den bezala, hemendik kanpora hasia da, bai Ameriketara, bai Iparraldean, bere erdua zabaltzen. Euskal liburuari dagokionez 78 titulora iristen da, hauetatik sei-zazpi bat dira erlijioa gai dutenak, eta gainontzeko 70 obrak markatzen dute giro berriaren zentzua: euskara, honen batasuna eta gai guztiak ukitzeko nahibeharra, Euskal Herriaren historia, ekonomia eta literatura, Marxismoa, sexua, ETA, eta ondore bezala, belaunaldien artean sortzen joan den leizearen argitzea. Liburu hauetatik, bat bakarra argitaratzen da Ameriketara: Santi Onaindiak moldatutako *Gure Urretxindorra*, Ekin-ek. Iparraldean, bost: hauen artean, *Hizkuntza*, *Etnia eta Marxismoa*, J. Azurmendik idatzia; "Herbestean", ETA argitaletxeak: J. Madariagaren *Ekai-Arauketa dialektikorrari buruz*; eta Hegoaldeko seinalagarrienak: *Ajea du Urturik* (A. Lertxundi), *Bai mundu berria* (A. Huxley/X. Amuriza, itzulpena), *Erljioa hauzipean* (elkar lanean, Arantzazuko Jakin-en), *Euskal aditza. Batua?... baturakoa*, (Patxi Altuna), *Euskal Herria eta Ikastola* (elebiduna eta J. Lasa Apalategik egina), *Euskal Herriaren Historia I* (F. Zabala), *Euskal Herriko Ekonomia (1955-1967)* (G. Ansolak Etor-Geron), *Euskal kulturaren historia* (Lasalletarrak Bilbon), *Euskal Literaturaren Historia* (Ibon Sarasolak Luren), *Euskara gaur* (gaur, S.C.I., Lur-ek), *Harrizko Herri hau* (G. Arestik, Lur-en), *Hitz berdeak* (J. Azurmendik, Arantzazuko EFan), *Industriaketa aundiak* (askoren artean idatzitako itzulpena/L. Dorronsoro), *Irakaslearen liburua* (Askoren artean R. Sensat itzulia), *Izatearen malura* (X. Azurmendi), *Jainkoaren bila* (Orixe), *Kardaberaz Aitari Omenaldia* (Askoren artean), *Komunista Alderdiaren Agiria* (K. Marx eta F. Engels-en itzulpena, Parisen Col. Ebrok argitaratua), *Lan alokatua eta kapitala. Alokairua, prezioa eta irabazia* (Lur-ek Donostian), *Langileria historian zehar* (Mikel Ugaldek Etor-Geron, Bilbon), *Lau gartzelak* (G. Arestiren itzulpena: N. Hikmet), *Lehen urratsak, Euskaldunen alfabetatzea I.* (Lur-ek Donostian); *Linguistika orain arte* (Xabier Kintanak Lur-en), *Marx eta Erljioa* (I. Pagolak, Irakur Sailen), *Marxen Marxismoa*

(G.M. Garatek Etor-Geron), *Mintzaira, aurpegia: Gizon!* (J. Hiriart-Urruty-k Jakin-en), *Poema bilduma* (M. Lasa, A. Lasa), *Rikardo Arregi* (Elkar lanean Jakin-en), *Seksu-Ezibidea* (S. Bigatello itzultzen dute/J. Gaztañaga, Goikoetxea eta talde tekniko batek), *Sozialismoaren frogantzak* (M. Dobb-en itzulpena, A. Urretabizkaia).

Hurrengo urtean, 1972an egindakoak, joera berdinak erakusten dizkigu: liburu gehiago inprimatu: 87; Ameriketako lana ia ixildu da, eta Iparraldekoa eta Hegoaldekoa, gai aldetik ez daude urrun; hara hemen joera berriak erakusten dituzten gaiak, Iparraldekoa direnei aipamena eginaz: *Aitortu... Zer dela-ta?* (D. Borobio/Pujana, Sec. Dioc. Liturgia, Bilbon), *Berezko irakurpidea* (Freinet/Larresoro, itzulpena), *Eskolako aldizkariak* (Freinet/L. Haranburu Altuna, itzulpena), *Euskal Izendegia/Nomenclátor Onomástico Vasco* (J.M. Satrustegik Euskaltzaindirako), *Euskal literatura* (Aresti eta bestek), *Euskalduntzen I* (Irakasle talde batek), *Euskera, hire laguna! I* (Patxi Altunak Etor-Geron), *Fedearen dinamika* (P. Tillich/P. Agirrebalzategi, itzulpena), *Gora Jainkoa* (Euskal Herriko liturgi batzordean, Donostian), *Gure ikastola* (elkarlanean, Jakin), *Haurtxoa: zigoinak Paristik ekarria ote?* (Kozicharov, Sartori/D. Amundarain), *Herriaren lekuko* R. Arregi (J. Azurmendi), *Hizkuntza eta pentsakera* (Larresoro); *Ikastola hiztegia* (Irakasleak, Etor-Gero-n), *Industria-Herri baten azterketa, Arrasate eta bere etorkizuna* (Siadeco/Amundarain), *Iraultzaren hildotik* (Joseba Intxausti, Jakin), *Kandido* (Voltaire/Ibon Sarasola, Lur-en), *Kolakowski* (J. Azurmendi, Joseba Arregi Jakin-en); *Kristau Irakurgaiak gaur egunerako, I eta II* (Orvaleko abatetxea/D. Amundarain), *Marx eta Nazioa* (G. Garate), *Mitxelenaren idazlan hautatuak* (L. Mitxelena, P. Altunak prestatua), *Novela berria Hego-Amerikan* (Mikel Lasa), *Pedagogia eta Gizartea* (E. Osa), *Pío Baroja. Bere ehunurteburuan (1872-1972)* (Elkar lanean, Etor-Gero), *Sozialismoaren aurrera-bidea, Utopiatik zientziara* (F. Engels, itzulpena, Lur-en), *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia* (G. Ansola, Gero-rako), *Zenbait hitzaldi* (L. Mitxelena) eta *Zientzien erakaskuntza* (C. Freinet/Larresoro).

Datorrenean, 1973an, 88 euskal liburu inprimatu ziren; hara aipagarrienak: *Axular-en hiztegia* (L. Villasantek, elebiduna), *Estadua eta Iraultza* (Lenin/F. Zalacain, Colc. Ebrorako Parisen), *"Euskal berdintasuna" I* (A. Otazu/A. Urretabizkaia), *Euskal Literatura XIX mendea* (Santi Onaindiak, Etor-erako), *Euskal pinturaren sorrera eta eboluzioa* (J.M. Alvarez/Mikel Ugalde, elebiduna), *Euskaldunen ipuin harrigarriak* (M. Etxeberría, jakin-erako), *Euskalduntzen II eta III* (irakasle talde batek Bilboko CINSArako), *Euskera eta Nafarroa* (J.A. Irigarai); *Gerraondo Euskal Poesiaren Antologia (1945-1964)* (Ibon Sarasolak Lur-en), *Giza-bizia* (C. Goenak, elebiduna), *Goiko Kale* (A. Lertxundi), *Hil ala bizi* (Larraunek Angelun), *Hil bizian*, (D. Landartek Baionan), *Hiztegi tipia. Lehen entrega ABCD* (G. Arestik, Donostiako CAP-erako), *Iraultzaz* (J.M. Torrealdayk Jakin-entzat), *Koperatibak* (Elkar lanean, Jakinek), *Kultura proletarioaz* (J. Azurmendik Jakinentzat), *Lau teatro Arestiar* (G. Aresti, Lur-en), *Louis Bonaparte-ren "Brumaire"ren hamazortzia* (K. Marx/Mario Onaindia, itzulpena), *Muga beroak* (J.M. Lekuona), *Nafarroa, Euskal arrobia* (Latxaga, Edilirentzat), *Pette Beretter-Pastorala* (Iruriko Etxahunek Pau-n); *Txingo* (S. Irizar, Gero-rako), Martin Ugaldereen *Itsasoa urbazter luzea da* (Dionisio Amundarainek gazteleratik itzulia), Gero.

Urte oparoa da 1974ekoa ere: 83 edizioak; hara hemen garai hartako gaien dagokienez puntakoak direnak: *Aintzinako Sozio-Ekonomia I* (L.M. Muxika, Gero-

rako), *Alderdi komunistaren manifesto* (Marx eta Engels, itzulpena), *Alizia* (Panpina/Etorkizunerako, Lewis Carron/J.M. Satrustegi), *Ekonomiaren lehen pausoak I eta II* (M. Rungis/X. Amuriza), *Eskola-aurreko heziketa* (A. Fermin), *Euskal Opera* (J. Etxaidek, Egan, Donostia), *Euskara batua zertan den* (Larresoro, Jakin), *Euskera, ikastola, 5gn. maila* (X. Mendiguren, Gordailu), *Euskeraz egin 1-2-3-4-5/01-02-03* (A. Fermin), *Hiru gizon bakarka* (B. Gandiaga), *Idazketa-Hiztegia* (J. Setien, A. Amundarain), *Ikus-Ikas* (X. Mendiguren, Cinsa-rentzat), *Industriagintza bidean-Goiherriko bailara* (Siadeco/D. Amundarain), *Kolonizatuaren ezaugarria* (A. Memmi/Larresoro), *Kristau ikasbidea, 1-2-4a* (Secret. Nac. de Liturgia); *Marxisten ondoko errebisionismoa. Rosa Luxemburgo. Leninen bizitza* (G. Garate, Gero); *Marxismo eta Nazional Arazoa Euskal Herrian* (P. Iztueta, J. Apalategi); *Merkatalgo izendegia/Nomenclátor Comercial* (X. Kintana, Euskaltzaindirako), *Saioka-1 Osagarriak eta ariketak* (Iker, Cinsa); *Saioka-1 Projektuak eta gaiak* (Iker, Cinsa).

Franco hil zen urtean, 1975ean inoiz baino euskal liburu gehiago argitara eman zen, 150etik gora.

Puntako gaiak ukitzen dituzten batzuen izenburuak besterik ez ditut aipatuko: *Alfabetatzen* (J.L. Goikoetxea, X. Zubizarreta), *Andereño* (X. Gereño), *Bat bitan banatzen da I* (A. Irala); Deba: *Euskal kosta nuklearra* (Askoren artean/P. Urkizuk itzulia), *Dialektikaz eta kulturaz* (E. Osa), *Euskadiko Komunista Alderdiaren bigarren biltzar nagusia* (M. Zarate), *Euskal Herriaren Historia II* (F. Zabala/Jakin), *Euskal literatura numerotan* (Ibon Sarasola), *Euskal Literatura -XIX mendea-* (J. Erzibengoa, P. Ezkiaga), *Euskal Literatura IV, 1910-1935* (S. Onaindia), Jakin-entzat, *Euskara batua zertan den* (berrargitalpena, Larresoro), F. Engels-en bi obra (*Sozialismoren aurrerabidea. Utopiatik Zientziara/Ludwig Feuerbach eta aleman Filosofia klasikoaren amaiera*) (Hendaiako Mugalden, X.X.-ek) *Gizartea eta parasozialismoa* (L.M. Muxika), *Gizartean, ekonomiaz Ekologiaz* (Elkar lanean, Jakin), *Heidi* (J. Spyri/Xabier Mendiguren), *Industria* (Mikel Ugalde), *Irakur 1-2-3-4* (A. Lertxundi, J. Arrizabalaga, M. Martiartu), *Iraultza sobietarra eta literatura* (J. Azurmendi), *Kosmos 1-2-3* (J.A. Orbegozo), *Laborantza* (J.F. Setien), *Las cien poesías amorias de la lengua vasca* (Santi Onaindiaren itzulpena), *Lehen Euskalerrria* (J. Altuna, bieleduna), *Lehen urratsak* (Euskaldunen alfabetatzea, beneditarrak egin Lazkaon), *Matematika E.G.B. 2-3-4-5* (Askoren artean, GIE), *Matematika hastapenak A.B.C.D.* (F. Etxeberria, I. Izagirre), *Marx eta Jesus Europan* (Elkar lanean), *Mundua, Euskalerrriaren gogoan* (B. Estornés Lasa, elebiduna), *Txillardegi eta Saizarbitoriaren nobelagintza* (Ibon Sarasola).

Gai hauetaz gainera, haurrentzat literatura, modu askotara egin.

Eta goazen Joan Torrealdayk egin duen lan ederraren azken urtera: 1976. Franco hil berri-berria, joan den urteko abenduan hil baitzen: ez da oraindik demokrazia, baina bai erreformismo baten bidearen susmoa. Hara hemen, euskaraz urte honetan irten ziren liburuen izenburuak medio direla, orduko joerak, denak Hegoaldearen dinamikan: *Ai Jesus* (Saizarbitoria), *Asi-masiak (irakurtzen eta idazten ikasteko izkuntza langaia) I. fitxak* (M. Bilbatua, L. Ormaza, K. Pedroarena), *Asterix. Buruzagien burruka* (G. Aresti eta J.M. Arrietak itzulia); *Bat bitan banatzen da II* (A. Irala), *Diccionario Retana de Autoridades de la Lengua Vasca. I* (M. Sota, P. Lafitte, L. Akesolo), *Etxabizitza eta ohiturak* (askoren artean itzulia Altea/Ediciones Vascas-entzat), *Euskal Historian Zehar*

–haurrentzat– (J. Lasa Apalategi), *Euskara maila 1-2-3 –metodologia–* (SEIE, Gero), *Euskara: Hizkuntzariketak* (J.J. Zearreta eta irakasle taldea), *Euskararen ideologiak I - Etorkiak* (J. Juaristi, Kriselu), *Euskera 1 EGB eta 1 ariketak* (I. Eguzkitza), *Gabriel Aresti 1* (A. Zelaieta), *Grammaire Basque-Dialectes Navarro-Labourdins* (Abbé Arotcarena, Baiona), *Hilargiko gizona –Irakur 5–* (A. Lertxundi, J. Arrizabalaga, M.P. Martiartu), *Jon Mirande-ren idazlan hautatuak* (J. Mirande), *Kijote Mantxa'ko I* (P. Berrondoren itzulpena), *Komunikabideak* (itzulpena, askoren artean), *Kristalezko begiak* (K. Izagirrek itzultzen du Castelao-ren obra), *Lurraren bihotzeraino* (I. Azkuek itzultzen du Verne-ren obra), *Morgan I* (X. Mendigurenek itzultzen du Salgariren obra), *Natur Zientziak. Hiztegia* (Arantzadi/Jakin), *Natur Zientziak 6-7* (A. Peiró Hurtado/Anaya), *Obra guztiak, Poemak. I, II* (G. Aresti), *Odolaren mintzoa* (Xalbador), *Orhoituz* (Mirande), *Sandokan* (E. Salgari/Iker), *Sobre la Real Sociedad de la Lengua Vasca* (elebiduna), *Tekniko-Industrial hiztegia* (elebiduna, Elgoibarren Danobat-ek argitaratua), *Zer dugu Orixeren kontra* (J. Azurmendi, Jakin), *Ziutateaz I, II* (B. Atxagak), *Zortzi urte arteko Ikastola hiztegia* (Euskaltzaindia), *100 metro* R. Saizarbitoria.

Hemendik aurrerako liburuak, Joan Mari Torrealdy berak urtero, *Jakin* aldizkariaren lehen hiruileko alean, eten gabe ematen, jarrai zuen zerrendei esker emango ditugu.

1977ko liburu zerrenda, 1978ko lehen *Jakin* alean (urtarrila-martxoa) dator; hemendik aurrera Euskal herrian egiten den euskal liburuen kopurua ez da kezkarriena; zerrendak luzatzen joan dira, zorionez, urtero; orain, kezka batez ere lanen kalitateari dagozkio, eta egiten denaren sailen arteko oreka faltaz ere ohartzen hasiak gara.

Urtebete bada, egileak dioen bezala, zentsurarik ez dugula; euskal liburugintza ez da mugitu oraindik baina askatasun berri honen eraginak nabaituko ditugu laster. Aurten, guztira 150 liburu inprimatu da euskaraz; 1976an bezalatsu, ez gehiago. "Beste gauza batzuren artean –dio Torrealdyk– ikastola-metodoak eta honako irakurgaiak urritu egin dira. Alor honetan lan oso gutxi egin da. Itzulpen sistematikorik ez dago, Lan Kide Aurrezkiaren liburu sail berria salbu. Beste itzulpenik bereizi beharko banu –dio– lanaren edertasunagatik. *Orduen Liturgia* aipatuko nuke".

Berrargitalpenak izan dira urte honetan gorantz jo dutenak, literatura eta irakaskuntza sailetan: Axular-en *Gero*; Labayen-en *Teatro osoa euskeraz* bilduma, eta Salvatore Mitxelenaren *Idazlan guztiak I*, haien artean; bestetik, *Euskara batua zertan den. Oinarri bila*; Kintanaren *Hiztegi Modernoa*. Campion-en *Gramatika*.

Bestalde, euskara batua aurrera doa 1977ko liburuetako %66,5 euskara batuaz idatzirik dator, eta bidea irekia dago.

1978an betetzen dira hamar urte Arantzazuko Bilkura Nagusi famatu hura egin zela. Ez da, noski, denen gustora euria ari gaur; baina urte batzu barru, gure jaurlaritzako hezkuntza Saila, gure liburugintza eta gure irrati eta euskal Telebista martxan jartzen denean, ikusiko dugu orduan erabaki zena onuragarria eta nahitaezkoa zela.

Urte honetan, gure herriaren historian inoiz urtebetean argitaratu den liburu kopururik handiena inprimatu da: 191; azken zifrarik handiena 154koa izan zen. Gai-sailari bagagozkio, hara hemen portzentaiak: Literatura %30. Orotatik %13, Hezkuntza

%12,5. Erljioa %9,5 eta Historia-Biografia % 7. Geratzen den % 28: Filosofia, Psikologia, Soziologia, Politika, Zuzenbidea, medikuntza, Injinaritza, Nekazaritza eta Geografia.

Nahiz eta euskal liburuak aurrerakada handia egin, oraindik funtsezko gaiak oso gutxi landuta geratu dira; eta ukituak ere izan ez direnak ba dira.

Torrealdayk. Literaturaren krisian ote gauden galdetzen du.

Goazen hurrengo urtera.

1979an, 242 liburu zerrendatzen ditu, eta honek gehikuntza hau erakusten du azken lau urte hauetan: 1976an, 95; 1977an 150; 1978an, 191, ea aurten, aipatutako 242. Honez gainera, badu beste puntu pozgarririk: euskarazko produkzio originala, ez itzulia, izan da nagusi; lan hau gehienbat, %88, euskara batuan egin da. Alde batetik euskara literarioaren batasunak hainbesteko pausoa emateak pozten bagaitu ere, bat nator Torrealdayk adierazten duen kezkarerik: bizkaieraz egiten den pitina. Gipuzkerak badu bere presentzia idatzia, baina bizkaieraz ez; eta hau, egilearen ustez, euskara batuan bizkaieraren intzidentzia nahikorik ikusten ez duenaren gain.

Gaiez bagaiozko, berriz, hara hemen kuadroa:

Literatura.....	83	ale	%34,4
Orotarik.....	54		%22,5
Euskara. metodoak e.a.....	26		%10,5
Irakaskuntza	24		%10
Erljioa	11		%4,5
Historia.....	8		%3,5
Arte ederrak.....	5		%2

Gehiegi deritza egileak agerian geratzen den desorekari: Literaturak, Hizkuntzak eta Irakaskuntzak %77,5 hartzen badute, gutxi, gutxiegi, geratzen dela beste gai-sailentzat; gai-sailen oreka falta hau salatzen du.

1980an, 209 liburu argitaratzen dira euskaraz; joan den urtean baino 33 ale gutxiago. Kalitatez ere ez dugu aurrerakada handirik egin, Torrealdayk dioenez. Kreaio lana geratzen da urri. itzulpenak %30 hartzen du; gehiegi da; batez ere igoera azkartzen doalako: %9,5 1978an, %24 1979an, eta %30, esan bezala, aurten, 1980an. Argitarazleentzat errazago, eta merkeago ere, sortatzen da itzulpena argitaratzea. Abantail bera dute argitarazleak, berrargitalpenak argitara ematen dituztenean; eta arlo honetan ere gorakada argi dago: 1978an %15ekoa bazen, 1979 %11, eta 1980an %16.

Bada, bestalde, ona den zerbait 1980an: elebiko liburuak gutxitzen doaz. 1979an %11 liburu ba ziran bi hizkuntzetan aurrez-aurre idatziak, eta, noski, gehienetan errazena, erdara, irakurtzeko tentazioan irakurlea jarri; 1980an honetako liburuak %4,7 besterik ez dira. Eta kaltegarri den beste zerbait ere: Kopurutan eta portzentaian, bitan, literatur liburuaren beherakada salatzen du egileak aurten.

1981ean 200 liburu argitaratu dira euskaraz.

Joan den urtean baino 9 liburu gutxiago argitaratu dira euskaraz urte honetan; hala ere, ez du kritikoa, kasu honetan Joan Mari Torrealday, beherakadatxo honek kezkatzen, kalitatearen jaistekak baizik. "Zifrak aparte –dio Jakin-en, 1982ko urtarril-martxoakalitatearen erizkera aparte, ingurunearen aldaira aparte, horiek denak bazter utzita ere,

euskal liburuak atzera egin duela esan daitekeelakoan nago. Bi datu hauengatik: liburugintzak aurren apenas ireki duen bide berririk; altuenean ere, lehengoei etsi eta hori ere ez zenbait kasutan. Oso sintomatikoa. Eta bigarren datua hau da: argitaratzen kopuruaren erdia eta gehiago liburu berrargitaldua edota itzulia da, ez euskaraz sortuberria".

Lehen aipatu dugun arriskua da, beraz, egiztatzeko ari dena urte honetan.

Bestalde, kreazio-lana da jeisten ari dena, eta aurren ez da liburugintzaren erdira ere iristen. Hau da gehienbat ikerlaria, kritikoa, kezkatzen duena. Eta, hara, beste batek, I. Sarasolak, aurretik esandakoak ekartzen ditu lagungarri: "Izan ere –dio Ibonek– ba dirudi, argitaragai baino argitaratzaile gehiago dugun garai bitxi hauetan, literatoren batek kalitate gutxienezkoa duen zerbait egiten duenean bere atzetik dituela euskal editore guztiak, ea nork bereganatuko duen pieza erraro hori. *Gehiago argitaratzen ez bada, beraz, gehiago egiten ez delako da...* (Egin, 321, 1978). Beti gerta ohi dena, bada iritzi ezberdina ezezik aurkakoa duen bat ere; hau, Joxe Azurmendik dio krisi honen beste alderdi bat salatuz: "... nik, nire esperientzia laburretik, ezin baitets nezake Sarasolaren inpresioa. Nire inpresioa zuzen-zuzen alderantzizkoa bait da: Autoreak, gazteak batez ere, ezer argitaratzeko, problema haundiekin dabilzala oraindik eta, problema haundiekin, kreaziozkoak omen diren obra horietxek publikatzeko batez ere (...) Kreazioa gehiago destakatzeko ez bada, nire inpresioa ez da, gogoia eta kapazitatea falta direnik, beste dena falta dela baino, kreaziotik publikaziora iristeko..." ("Euskal literaturaren orainaz eta geroaz" in: *Euskal linguistika eta literatura: Bide berriak*. 439 or., 1981).

Hara, bada, non gauden 1981eko urte honetan: Egin dugu gorakada, eta beheko bidean berriz abiatu bezain laster salatzen ditugu gutxienez bi huts: kreazio lanak hustu gaitu pixka bat, eta bestetik: kritiko ezagun batek lan eskasia, geure alferkeria, salatzen duen bitartean, beste batek, eta hau ere ezaguna, egiten duguna argitaratzeko egileak aurkitzen duen laguntza falta salatzen du.

Bi muturretatik egin beharko litzateke ahalegin gehiago, behar bada.

1982an, ehun liburu gehiago argitaratzen dira: 316, justu. Gehikuntza honek, zer erakusten digu berririk? Gehiago nahi dugunok aurkituko ditugu zuloak, noski. Hala behar ere, gorabidean jarraitu nahi badugu. Torrealdayk egiten duen lehen oharra: euskarazko liburu hauek ez dira denak aurren idatziak, eta ez dira denak euskaraz sortuak, itzulpenak baizik: baina hala ere, dena oro har, irabazi garia da. Sorketa-lana, gehitu egin da, eta itzulpena jeitsi, berrargitalpena iazkoan geratu baita, igo gabe; bestalde, elebiko liburua joan den urtekoan geratu da; orrialdearen kopuruari bagazozkio, 42.000tik 54.000ra igo da aurren.

Uzta eder honetatik, zenbat literatura? Helduen literatura, irakasteko bereziki inprimatzen ez dena, %23,5, berrargitalpenak barruan baditu ere, eta gaiez egindako sailkapena hauxe:

Eleberria	%39
Ipuinak	%20,5
Olerkia	%13,5
Historia. Kritika	%9,5

Bertsoak.....	%9,5
Antzerkia.....	%5,5
Herri literatura	%2,5

Narratiba, da, beraz, euskal literaturan aurten nagusi: %59,5; eta hau ona da, hizkuntzaren aberasgarri.

1983an beste jauzi handi bat egin du euskarazko liburuak: 401 ale argitaratu dira. hara urteka sailkatuak azken sei kopuruak:

<i>Urtea</i>	<i>Ale</i>	<i>Orrialde</i>
1978	191	36.000
1979	242	35.000
1980	219	38.000
1981	200	42.000
1982	316	54.000
1983	401	59.000

Bestetan bezala, Joan Mari Torrealdyk eskaintzen dizkigu analisiak eta oharrak. Aurtengoan, "euskal liburuak behar duen tratamendu instituzional hobe" eskatzen du: liburuarenak baino, "telebistak eta irratiak izan dutenak nabarmenago uzten bait du (liburuarekin) izan duen zurtasunaren bidegabekeria".

Nik, neuk, nire aldetik euskal liburuaren politika honetan zerikusiren bat izan dudanez, esan dezaket hemen zer bait.

Ez zait bideko iruditzen Joan Mari Torrealdyk bezalako kritiko eta analista on batek, prozesu honetan Eusko Jaurlaritzak orain arteko liburuarenganako izan duen arreta ez aipatzea. Pertsonalki nire zerikusia urte honen, 1983aren, azken aldia arte ez zen hasi, eta honetxegatik, aisago eskatzen dut geure instituzio nagusiaren lehen urtetan, eta ezerezetik, egin den lana. Bestetik, euskalduntze politikarako Eusko Irrati eta Telebistak izan duen garrantzia ezin daiteke, nire ustez, hain erraz alde batera utzi. Emaitzak, Torrealdyk berak aipatu dizkigu liburuari dagokionez, eta hiru irrati eta telebistak egin dutena hor dago agerian.

Baina goazen euskal liburuari buruz Torrealdyk-k aipatzen dituen bizpairu puntu ikustera: 1) Tituluak eta gaiak: ehunetik 61, irakaskuntzarako dira; behar dira, noski, Hezkuntza Saila egiten ari den lana burutuko bada. 2) Literatura eta irakaskuntzarako liburuak, biak batera, %83 suposatzen dute, eta "kontzentrazio" hau handitzen doa: 1978an %60,5 eta 1983an %83; badirudi, bai, bien arteko pisu hau handia dela, hala ere ez dakit gure herriaren haserako egoera honetan fenomeno hau hain "ikaragarria" den. Bada hemen, noski, aztergairik, eta zuzendu beharko ditugu egiten diren hutsak.

1984 urtea da nire lantxo honetako azken urtea; ikus dezagun Joan Mari Torrealdyk-ren ikuspuntutik euskal liburugintza honetan non gauden.

Jakin-en argitaratzen (urtarrila-martxoa, 1985) duen lanak badu aurten "Sarrera", eta, nik, neuk, batere nahi gabe, sortzen zait egileari erantzun beharra. "Fitxa bibliografikoa Eusko Jaurlaritzak egingo balu –dio egileak– dagokiona bere gain hartuz, neke gutxiago luke neri legokidakeen edo egin nahiko nukeen lanak. Luzeago, sakonago

eta lasaiago helduko nioke azterketari, liburu bakoitzaren informazioa bildu ezinik horrenbeste ordu erre gabe".

Denok dakigun bezala, Torrealdayk aspaldi hasi zuen neketsu baina emankor, onuragarri eta hain beharrezko den bere lan handi hau. Lehendabiziko azterketak, liburu handi eta eder batean jaso zituen: *Euskal Idazleak, gaur*. Makina bat ikertzaile eta idazlek edan dugu hortik. Honez gero, *Jakin*-en jarraitu du, urtero, hainbat pertsona bila ibiltzen den lana.

Baina joan den urtean, orain esaten duen guztia kontuan harturik, Elkar Argitaletxeak fitxero hau bere gain hartu zuenez gero, honi eskatu zion Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailak, hartutako erabakiari jarraimena emateko, fitxero hori, hiru sarrerekin: egilez, izenburuz eta gaiez; Elkar-ek honetarako eskatu zituen bi baldintzak eskaini genituen: bi miloi pezetako ordainketa, eta geuk fitxa horiekin liburu bat argitaratzeko agindua.

Halakoak izan ziren asmoak, baina fitxa horiek gaiez egin behar ziren oraindik; honetarako plazo bat ezarri zuen Kultura sailak, eta hau ez zuten garai hartan, joan den urtearen amaieran, oraindik bete. Baina goazen, bukatzeko, 1984eko liburugintzaren datu batzu ematera:

Euskal liburuak, 421 izan ziren irten zirenak 1984ean; aurreko urtean baino 20 gehiago; eta 73.000 orrialde, 14.000 gehiago. Hara, lau sail nagusi kontuan harturik, kuadro garrantzitsua:

<i>Gaia</i>	<i>Euskarazkoa</i>	<i>Elebitakoa</i>	<i>Berrargitaratua</i>	<i>Itzulia</i>
Orotarik.....	48	2,5	30	33,5
Irakaskuntza	62	2	27	11
Euskara	53	17	44	1,5
Literatura.....	60,5	1,5	26	14

Urte honetako gorakada, literatur liburuarena izan da. Kalitatea eta kantitateari begira, berriz, badirudi kalitatea ondo portatzen ari dela azken urte hauetan; behar bada, kopuruaren bultzadaz. Bestalde, liburuak zearo Durangoko Azokaruntz abiatu dira denak, azken urte hauetan ikusten hasi ginen bezala. Eta denentzako kaltegarri: argitaletxeek eta inprimategiak urte osoko lana desorekatua ikusten dutelako, Durangoko Azoka txikiegi gertatzen ari delako, irakurleak kolpetik aukera gehiegiren erdian eta diru eskasian aurkitzen delako, eta hilabetetan nobedade gabe geratzen diren liburutegiak urtearen azkenaldi honetan liburuak non sartu ez dakitela geratzen direlako.

Sortu berria da Euskal Editoreen Elkarte, eta horiek joka behar lukete gauzak zuzentzeko. Bestetik, liburuen tiradaz arduratzen da Joan Mari Torrealday; badu arrazoirik; beste egile guztiak hainbeste, gutxienez. Idazleek ere badugu geure Elkarte, eta ez luke arazo honetatik kanpo geratu behar.

Erdal literatura

Erbestean eta Herriaren arteko harremanetan, euskarak toki berezia izan du, ikusi dugun bezala. Argi da gure artean ez dela erdaraz honen pareko fenomenorik sortu urte guzti hauetan literaturaren alorrean. Tesis baten gaia agerian dago hemen.

Hala ere, komunikabideena eta saiakera eta historiaren alorra gehienbat erdaraz bete da, arrazoin konplexu eta asko tarteko direla.

Buenos Aires-eko "Ekin"en lan sailak

Hemen ere euskaldunok Buenos Aires-eko *Ekin* Argitaldariaren lana izan genuen ardatz. Ekin-ek lau sailetan egin du lan etengabe: *Euskal idaztiak*, batetik; *Biblioteca de Cultura Vasca*, sail handiena; *Aberrri ta Askatasuna*, gehienbat euskal politikari, teoriari, zegozkienak, eta, azkenik, hiru sail hauetan sartzen ez ziren beste gaurkotasuna zuten batzu. Aipatuko ditugu sailez sail, laburki, eta jakinik Ameriketara sortzen ziren liburu hauek oihartzun handia izan zutela herrian. Francopean ere; nolabait iristen baitziren. Ez, noski, Argitaratzaileak nahi eta gure herriak behar bezala; baina ezkutuan irakurtzen ziren liburu hauek, sakonean aztertzen ziren herrian, eta eskuz esku pasa.

"Biblioteca de Cultura Vasca" saila

Lehendabiziko sailari dagokionez, *Euskal idaztiak*, joan gara urtez urte aipatzen Ekin-en irtendakoak. *Kulturari* zegokion bigarren saileko lehen liburua, Arturo Campión-en *El genio de Navarra* izan zen.

Ez zen izan beharbada lehen liburua; nire saiakera Madrileko *Taurus* Argitaletxean 1978an inprimatu zenean, (*El Exilio Español de 1939: 6. Cataluña, Euskadi, Galicia*) berehala jaso nuen Justo Garate jaunaren eskutitza, aberatsa beti bezala, adieraziz, *Deia*-n behin jakinarazi zuen bezala ("Silva de varia lección" artikuluan, hain xuxen), gerraondoa erbesteratutako euskaldun batek argitaratu zuen lehen erdarazko liburua Garate berak idatzi zuela 1942an: "Viajeros extranjeros en Vasconia". Ohar hau egina geratzen da, beraz.

2. Enrique de Gandiaren *Primitivos navegantes vascos*.

3. Eneko Mitxelenaren *Viajeros extranjeros en Vasconia*.

Hemen, lanean ari garen arabera konturatzen gara, Garatek aipatutako bere *lehen* liburua hemen ere agertzen dela, baina *hirugarren* bezala; baldin eta Eneko Mitxelena, Justo Garateren izenorde bat bada, eta da, egiazten baitut hau Jon Billaoren Bibliografian, eta, bestalde, Campión jauna erbesteratua izan ez zenez (Donostian hil baitzen guda garaian) eta Enrique de Gandia, euskal gaiak idatzi, eta ondo, egin bazuen ere, euskal jatorrikoa baina Argentinan jaioa zenez gero, arrazoia zuen Garatek.

Ez da erraza Garate jaunari bat irabaztea; kontu handiz idazten baititu sendagile eta poligrafo ospetsu honek bere idazlanak.

Nola nahi, aurrera goaz: 4. Pierre Loti, Campión eta Iturralde-ren: *Pinceladas vascas*. 5. Jesús de Galíndez-en: *La aportación vasca al Derecho Internacional*.

Jesús de Galíndez

Jesús de Galíndez-ek merezi du aipamen bat: Arabako Amurrion jaio zen (1915); Madrilen Zuzenbidea ikasten ari zela EAJ/PNVn sartu zen; guda heldu zenean, gudari euskaldunak bildu zituen, eta gero Manuel Irujo-ren idazkari izan zen; gerra amaitu zenean, Republica Dominicanara joan zen lehendabizi, gero USAra pasa eta New York-en antolatua zegoen Euskadiko Ordezkaritzan lan egin zuen, Ordezkarari izatera iritxi arte, eta kargu honetan zegoela idatzi zituen hainbat artikulu eta liburu. Hara Galíndez-en obraren tituloak: *La aportación vasca al Derecho Internacional* –1942–, *Cinco leyendas del trópico* –1944– *Estampas de la guerra* –1951–, *Euzkadi, el País de los vascos dinámicos* –1958–, *Fantasia y realidad en torno a las Juntas Vascas* –1935–; *Government and politics in Puerto Rico: new formula of selfgovernment* –Londres 1954–, *Iberoamérica. Su evolución política, socio-económica, cultural e internacional* –New York, 1954–, *Ideas políticas de Saavedra Fajardo* –Madrid 1933–, *La inestabilidad institucional en el derecho comparado de Latinoamérica* –México 1952–, *La legislación penal de Vizcaya* –Bilbao 1934–, *La M.N. y M.L. Tierra de Ayala, su Señorío y sus Fueros* –Madrid 1933–, *Nueva fórmula de Autodeterminación política de Puerto Rico* –México 1953–, *Los problemas actuales del matrimonio y el divorcio ante los conflictos de leyes* –Buenos Aires 1942–, *Programa de elementos de ciencia jurídica* –Ciudad Trujillo 1945–, *Psicopatología-Herencia-Delincuencia Infantil* –Granada 1934–, *La Tierra de Ayala y su Fuero* –Buenos Aires 1957–, *Los vascos en el Madrid sitiado. Memorias del Partido Nacionalista Vasco y de la Delegación de Euzkadi en Madrid desde setiembre 1936 hasta mayo 1937*. Eta, azkenik, *La era de Trujillo: un estudio casuístico de dictadura hispanoamericana* –Santiago de Chile 1956–. Azken liburu hau idatzi zuelako izan zen bahitua New York-en, Columbia University-n irakasle zegoela eta hemendik gauzez etxeratzeko metrora sartzerakoan, 1956ko martxoaren 12an; Trujillo diktatorearen aurrera eramán República Dominicana-ra eta han torturapean asasinatua izan zen.

Eta beste hainbat

Eta jarraitzen dugu: 6. José de Aralar-en: *El Conde de Peñaflorida y los Caballeritos de Azkoitia*. 7/8. José de Ariztimuñoren: *La Democracia en Euzkadi*. 9. Aita Donostia eta Madinak: *De Música Vasca*. 10. Enrique de Gandia-k: *Orígenes prearios del Pueblo Vasco*. 11/12. I. López Mendizabalen: *La Lengua Vasca: Gramática, Conversación y Diccionario*. 13. Tomás de Otaegi-ren: *Los vascos en el Uruguay*. 14. Martín de Angiozar-en *En el Pirineo Vasco*. 15/16: José de Aralar-en: *Los adversarios de la libertad vasca*. 17. Constantino de Esla-ren: *Estampas Vascas*. 18. A. de Soraluze-ren: *Riqueza y Economía del País Vasco*. 19. Michel Iriart-en: *Corsarios y Colonizadores vascos*. 20. Manuel de Irujo-ren: *Instituciones jurídicas vascas*. 21. I. López-Mendizábal-en: *Breve historia del*

País Vasco. 22/23. Pedro de Basaldua-ren: *Ignacio de Loyola y Francisco de Xabier*. 24/25. I. López-Mendizábal-en: *El País Vasco: Descripción General*. 26. A. de Lizarraren (Andrés María de Irujo): *Los vascos y las Cruzadas*. 27/28. Jesús de Galíndez-en: *El derecho vasco*. 29/30. P. eta J. de Zabaloren: *Arquitectura popular y Grafía y Ornamentación de la Rotulación Vasca*. 31. M. Flores Kaperotxipi-ren: *Pintores vascos y no vascos*. 32. José Estornés Lasa-ren: *La Compañía Guipuzcoana de Caracas*. 33/34. Jorge de Riezu-ren: *Flor de canciones populares vascas*. 35. José de Aralar-en: *La victoria de Munguía y la reconciliación de Oñazinos y Gamboinos*. 36. Manuel de Larramendi-ren: *Corografía de Guipúzcoa*. 37. Isidoro de Fagoaga-ren: *Domingo de Garat, el defensor del Biltzar*. 38. Jesús María de Leizaola-ren: *Estudios sobre la Poesía Vasca*. 39. Arturo Campión-en: *Blancos y Negros*. 42. Joxe Migel Barandiarán-en: *El hombre prehistórico en el País Vasco*. 43. Víctor Ruiz Añibarro-ren: *Teatro Vasco: El bardo de Itzaltzu, El Arbol de una canción, Mujeres en Berrigorria*. 44. M. Flores Kaperotxipi-ren: *Arte Vasco: Pintura, escultura, dibujo y grabado*. 45/48. P. Boissonnaderen: *La Conquista de Navarra en el Panorama Europeo* (itzulpena), I, II, III, IV tomo.

Boissonnade (1862-1935)

Boissonnade jauna nor den esatea argigarri izan daiteke zenbaitentzat: Prosper Marie Boissonnade, Nafarroaz ongi eta luze idatzi zuen historiografo frantsesa dugu (1862-1935); Poitiers eta Paris-en Historiako Katedradun izan zen urtetan; hemen, Parisen, idatzi zuen 1893an bere doktoradutzako tesia: *Histoire de la réunion de la Navarre à la Castille. Essai sur les relations des Princes de Foix-Albret avec la France et l'Espagne (1479-1521)*, gaur ere Nafarroaz ari garenean oinarritzko obra Ekin-ek Buenos Aires-en lau bolumenetan argitaratu zuena, Tomás Yoldi Minak itzulia da gaztelerara. Ba du Boissonnadek Nafarroari dagokion beste obra: *De Nouveau sur la Chanson de Roland* (París, 1923), oso argigarri dena. Europako zenbait hizkuntzatan aztertuak izan dira honek lanak, eta bide batez gure herriko gai nagusiak, noski.

Eta jarraituz

49. F. Navarro Villosladaren: *Amaya o los vascos del siglo VIII*. 50. Jesús de Galíndez-en: *La Tierra de Ayala y su Fuero*. 51. Jon de Bilbao-ren: *Vascos en Cuba*. 52. Cecilia G. de Guilarte-ren: *Sor Juana Inés de la Cruz*. 53. Bernardo Estornés Lasa-ren: *Eneko Aritza, Fundador del Reino de Pamplona*. 54. Bonifacio de Ataun fraidearen: *Gure Aditza (El verbo Vasco)*. 55. Jesús María de Leizaolaren: *La Crónica de la Poesía Popular vasca*. 56/57. Anacleto de Ortueta-ren: *Sancho el Mayor Rey de los Vascos I eta II*. 58. Domingo Jaca Cortajarenak Enrique García Velloso-ren lanari egindako itzulpena: *Gernikako Arbola*. 59. Egilerik aipatzen ez duen *Iztegi* bat: Erdera-euskera, eta 60. *Iztegi* bera alderantziz: Euskera-erdera. 61. Jesús María de Leizaola-ren *1808-1810 en la Poesía Popular vasca*. 62. Xamurre-ren: *Colonizadores de la Epopeya Americana*. 63. Martín

Ugalderen: *Unamuno y el Vasceence*. 64. Vicente de Amézaga Aresti-ren: *El hombre Vasco*.

Vicente de Amézaga Aresti (1901-1969)

Erbestean hil zen egile hau hemen gaur ezaguna ez denez, merezi ditu hitz batzu: Vicente de Amézaga, Algortako Getxon jaio zen 1901an eta Valladolid-eko Unibertsitatean egin zen lege-gizon. Euskaraz ez zekien arren, laster hasi zen ikasten, eta itzulpen batzuetan ahalegintzen ari zela irabazi zuen gudaurreko Euskal Esnalea-ren saria Cervantes-en *El Licenciado Vidriera*-ri zegokion obrarekin. Errepublikan etorri berrian, Getxo-ko Jueza izandakua izan zen, eta 1936an, Eusko Jaurlaritzapean, Irakaskintzako Zuzendari Orokorra. Erbesteak Frantziara uxatu zuen aurrena, gero Uruguayra, bere alaba Arantxak liburu batetan ongi deskribatu du "Alsina" itsasuntziaren bidaia luze bezain istilutsuaz; Montevideoko Unibertsitatean erakutsi zuen euskara eta euskal kultura, eta azkenik Venezuelara heldu zitzaigun. Hemen, Caracasen, lan handiak egin zituen euskaraz eta erdaraz idazten: *Euzko-Gogoan* ere agertu zituen bere lanak, baina egin zituen liburuak dira batez ere aipagarri: Oscar Wilde-ren (*The Ballad of Reading Gaol*), Cicerón, Plinio, Goethe (*Lur miña*), Shakespeare-ren: *Hamlet* (argitaratua); Macbeth eta Julio César; Descartes-en *Discours de la méthode*; Boccaccio, Pío Baroja, Iturralde y Suit-en "Errotazuriko urretxindorra", eta Juan Ramón Jiménez-en *Platero ta biok*. Badira argitaratu gabeak oraindik: *Omar Khayyamen bertsoak*. Orixe-ren *Euskaldunak* osorik gaztelerara itzulia geratu da. Bestalde, Venezuelako, eta euskaldunentzat liburu garrantzitsuak idatzi erazi eta argitaratu zizkioten Bolívar-en sorterrian: *Vicente Antonio de Icuza, comandante de Corsarios* (1967), *El General Juan Uslar* (1966), *El elemento vasco en el siglo XVIII venezolano* (1967); eta Ekin-erako orain aipatu dugun: *El hombre vasco*.

Beste erbesteratu askoren artean, Bingen Amezaga ere han geratu zitzaigun betirako, inoiz baino itxaropentsuago Euskadirentzat bizi zenean, Caracas-en, euskaraz lan eta lan, 1969an.

Eloy L. Placer (hil 1974)

65. Eloy L. Placer-en: *Lo vasco en Pío Baroja*.

Egile hau ere erbesteratu bidean erori zitzaigun; arabarra zen eta abertzale fina. Liburu honetaz gainera asko idatzi zuen Buenos Aireseko Boletín Interamericano de Estudios Vascos-en; Reno-ko Unibertsitatean lan egiten zuenez gero, asko bultzatzen zien euskal ikerketa eta lanei, eta W. A. Douglass jaunak, artzai euskaldunak gai hartuta liburu eder bat idatzi zuenean, Eloy-k egin zion gaztelerako itzulpena: *Los vascos en el Oeste americano; perspectiva histórica preliminar*. Unibertsitate honek argitaratzen duen aldizkarian idazten zuen, eta USAko beste aldizkarietan ere haizutzen zuen euskal gaia non nahi; *Hispania* (Stanford) aldizkarian idatzi zituen zenbait lan, hauen artean: "La influencia del euskera en el estilo de Pío Baroja" (1963); aipatu berria dugun Buenos

Aires-eko BIAE Ven: "Los cuatro ejemplares de GERO en la Newberry de Chicago" (1968), "El incidente Lhande-Baroja" (1973), "Introducción a la literatura vasca" (1970), "Lope de Aguirre, protagonista literario"; eta ingelesez aipatu dugun Reno-ko aldizkarian: "Introduction to Basque Literature" (1970), "2nd Basque studies summer session abroad" (1972). Eloy Lezea Placer 1974ean hil zitzaigun.

Bilduma osatuz

66. Jesús María Leziaolaren: *Romances vascos y Literatura Prehistórica*. 67. Manuel de Irujo-ren hitzaurrearekin, Arturo Campión-en: *Nabarra en su vida histórica*. 68. F. Carmen Echevarria de Lobato Mulle-ren: *Y sucedió en la tierra de mi padre...* 69. Txomin Iakakortexarena-k José Hernández-en *Martín Fierro*-ri egindako itzulpena: *Matxin Burdin*. 70. Jesús María de Leizaola-ren: *Acontecimientos del siglo XX en poetas euskéricos*. 71. Juan Goyechea-ren: *Los vascos gauchos*. 72. José María Garciarena-ren: *Viejas cartas de tierra adentro*. 73. Jesús María de Leizaola-ren: *El refranero vasco antiguo y la poesía vasca*.

"Aberri eta Askatasuna" saila

Ekin-en hirugarren saila: *Aberri ta Askatasuna*-n, berriz, hauek izan ziren argitaratu zituenak:

1. *Gramática vasca Abreviada* (I. López-Mendizábal).
2. *Ami Vasco* (Fray Evangelista de Ibero).
3. *El asesino de los Fueros* (Un navarro de la Ribera).
4. *Euzko ami* (Iberotar Evangelista).
5. *El caso del clero vasco* (Iñaki de Aspiazu).
6. *Zure anaia ixilkari* (euskaraz).
7. *Tu hermano de la clandestinidad* (erdaraz).
8. *Jóvenes de Mañana* (Alberto Onaindia).
9. *Aurreruntz-Porvenir*.

"Otras publicaciones" multzoa

De Guernica a Nueva York pasando por Berlín (José Antonio de Aguirre). *Con los alemanes en París* (Pedro de Basaldua). *Cinco conferencias pronunciadas en un viaje por América* (José Antonio de Aguirre). *Los vascos y la República Española. Contribución a la historia de la guerra civil* (Andrés María de Irujo-ren, izenordearekin A. de Lizarra). *Los vascos en el Madrid sitiado* (Jesús de Galíndez). *La comunidad ibérica de naciones* (Manuel de Irujo, Luis Araquistain, Cortesao y Pi y Sunyer). *¿Para qué? De Alfonso XIII a Juan III* (Juan Antonio Ansaldo). *En defensa de la Verdad* (Pedro de Basaldua). *Inglaterra y los vascos* (Manuel de Irujo). *País Vasco y Estado Español: La solución argentina* (Juan José Guaresti). *Principales conflictos de Leyes en América actual* (Jesús de Galíndez). *El libertador vasco Sabino de Arana y Goiri* (Pedro de Basaldua). *Pedro Garat, El Orfeo de Francia* (Isidoro de Fagoaga). *De Vasconia a Buenos Aires, historia de una emigración en el siglo XIX* (A. I. Garaicoechea -2ª edición). *Rosas de Nínive*.

Comentarios sobre el libro de Jonás (Gabriel de Biurrun Garmendia). *Recital* (José C. Vidaurreta). *Estampas de la guerra* (Jesús de Galíndez). *Argentina: una nueva y gloriosa nación* (José C. Vidaurreta). *A la sombra del Aitzgorri* (Olarso-Miguel Pelay Orozco). *Cultura biológica y Arte de Traducir* (Justo Garate). *Gudaris. Recuerdos de guerra* (Sancho de Beurko). *Hombres de paz en la guerra (I)* (Alberto de Onaindia). *La Iglesia como problema en el País Vasco* (Manu Elu Lipúzcoa). *Experiencias del exilio (II)* (Alberto Onaindia). *Eta: Un vasco en el Ministerio de Justicia (I)* (Manuel de Irujo).

* * *

Nire lantxo labur honetan ezin dut gaurkotasun osoa jaso, ez sail honetan, ezta bestetan ere.

Batez ere, oraindik beste gai honen alderdi batzuei ere begirada bat eman behar diedala kontuan edukirik; esan behar baitut, bi hitzetan bada ere, Erbesteko liburu hauek Herrirako garrantzia izan badute, (eta garrantzi hau erbestetik herrira pasatzen ikusi duguna kontuan hartuz gero) hemen sortzen joan diren indar batzu erbestean egondokoak izan direla, hango esperientzia honera ekarriz, hemen herrian bertan, eta Franco-ren ahulezia nabarmena lagun, jarri zirela lanean; kontuz eta pitinka, baina hemen jarri zirela lanean Ameriketara lanean aritutako argitaratzaile eta idazle batzu.

Honela, Erbestean eta Herriaren kezka eta larritasunak, hemen, behar zen lekuan eta garaian, bertan lanean larri eta kezkatu ari ziren idazle eta argitaratzaileekin besarkatu zirela.

"Añamendi" argitaletxea (Donostia)

Lehen Txilen urte asko lanean aritu eta gero sortu zuten 1961ean Bernardo eta Mariano Estornes Lasa anaiak euskal gaieko liburuak egiteko eta zabaltzeko Argitaletxea. lehendabizi "Añamendi", "Azkue" eta "Aralar" sailak argitaratzen hasi ziren, eta hainbat lan aurrera atera duen "Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco", euskal idazleentzat iturri ederra sortu diguna, eta liburuei dagokionez, hemen idazleei eman dien aukera historiaz, hizkuntzaz, literaturaz, antropologiaz, dantzaz, antzerkiaz eta geografiaz idazteko. Hara, hauen artean, Luis Mitxelena, Manuel Lekuona, Fausto Arozena, Isidoro de Fagoaga, José de Arceche, Migel Pelay Orozco (lehen Venezuelan idazten hasia), Joxe Migel Barandiaran, Angel Irigaray, Antonio Labayen, Ignazio Goikoetxea, Juan Garmendia, José Estornés Lasa, Federico de Zabala, eta idazle zaharrak, asko iraganak, baina lanez beti presente dauzkagun Julio de Urquijo bat, Telesforo de Aranzadi bat, berrargitaratzeko, agortuak edo oraindik argitaratu gabe zeuden euskal liburuak argitaratzeko.

Lan ederra izan da hau, batez ere egin duena une larrietan egiten hasi zelako eta gero eten gabe jarraitzeko gauza izan delako.

Hemen edo aurreraxeago aipatu ditugun idazle batzu berraipatu behar ditugu, hauek erdaraz egindako lana adierazteko; ez dira denak hemen izango, ahaztuko zaizkigu batzu ari garen presa honetan, eta, bestalde, ezin dugu lantxo honetan

berriagoa dugun lana aipatu; beste norbaitek jarraimena emango ahal dio. Baldintza hauek kontuan hartuaz, hara hemen erdaraz euskal gaiez Franco hil arteraino Erbestean eta Herrian idatzi dutenen zerrenda labur bat (gerra egiteko adina zutenak bakarrik kontuan harturik).

Idazleak

Toribio Echevarría (1887-1968)

Eibar-en jaio eta Venezuelan erbesteratua, PSOeko aitzindari izana, *Alfa*-ko sortzaile eta zuzendari (1920), gizon zuzena, erbestean (Caracas-en) hil zen; euskaraz idatzitakoaz gainera hara erdaraz egindakoak: *El hijo del hombre, vida pública de Jesús; Metafísica a Urcola; Tres ensayos: trabajo, sabiduría y oración* (1967); *La experiencia socialista en España, vista desde mi pueblo* (1966), hirurak Mexikon argitaratuak, eta: *Viaje al país de los recuerdos* (1968).

"Tellagorri" (1892-1960)

Argentina-tik zabaldu zuen bere lana Olivares Larrondo "Tellagorrik": *Comentarios a la doctrina de ANV*, Buenos Aires, 1957; *Las horas joviales*, Buenos Aires 1950; *París, abandonada*, La Habana 1942; *Los gudarís de Gartxot, Martiñene Txibeltza eta Anton Sukalde*, nobelak, azken hau, Donostian argitaratua (1978).

Isidoro Fagoaga (1893-1976)

Frantziar eta Argentinan eman zuen erbestealdia. Baionako *Gernika* aldizkaria, elebiduna, berpiztu zuen Buenos Airesen, 16-25 ale argitaratu zituen (1953). Donostiratu zenean idatzi zituen, lehen Ekin-en aipatu ditugunez gainera: *Retablo vasco*, Donostia, Auñamendi, 1959; *Unamuno a orillas del Bidasoa y otros ensayos*, Donostia, 1964; *Los poetas del País Vasco*, Donostia, Auñamendi, 1964; *El teatro por dentro*, Bilbao, 1971.

Odón Apraiz (1896)

El vascuence en Alava y Vitoria en la última centuria 1850-1950, Vitoria, Gasteiz, 1976, (separata).

Adolfo Larrañaga (1896-1961)

Euskal Herriko aldizkarietan agertu zuen bere poemagintza, eta atzerrian idatzi zituen: *El arraunlari o las regatas*, Ramiro Arrueren irudiekin, Donostiako Valverden, 1960; *Cantos patrióticos*, Donibane-Lohizunen, 1955; *El teje y otros poemas*, Bilbo, 1930; *Unai Ona o el buen pastor*, Arrueren irudiekin, Tolosan, 1954.

Ildefonso de Gurrutxaga (1902-1974)

Azpeitian jaiotako historilaria dugu hau, eta erbestealdikoak batez ere Argentinan eman zituen. Gizon apala, erbesteko aldizkari askotan idatzi zituen bere lanak; libururik ez digu utzi; hala ere oso aipagarriak dira honek exilioan idatzitakoak: *"El euskera en el entierro de Don Jacob de la judería de Guevara"* (*Homenaje a Don Julio de Urquijo*, 1949); "La expedición de Abd-Rahman I a tierra de los vascones y del Pirineo aragonés en el año 781" (*Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos* (BIAEV) 1958); "Las expediciones de Abderraman III contra Pamplona en el año 924" (*Galeuzka*, 1946); "Las fronteras del euskera en las diversas épocas. El Vascoiberismo" (BIAEV, 1956); "Otra vez sobre la supuesta batalla de Roncesvalles" (BIAEV, 1959); "Referencia a ambas Vasconias en la Geografía de Al-Hymyari, autor árabe del XIII" (BIAEV, 1959); "El vascoiberismo en las inscripciones de dos pesas ibéricas de Azaila y Gramanet" (BIAEV, 1950).

Aipagarri delako ematen dut hemen gerraurretik idatzitako bere: "La Machinada del año 1766 en Azpeitia. Sus causas y desarrollo" (*Yakintza*, 1933).

José Antonio de Aguirre (1904-1960)

Euskadiko lehenengo Lehendakariak erbestean idatzitako liburu batzu aipatu ditugu Ekin-i buruz aritu garenean; hala ere bada han agertu ez den zerbait: *Entre la libertad y la revolución 1930-1935*, Bilbo, 1935; *Le probleme basque vu par le Cardinal Goma et le Président Aguirre* (par) Dr. Azpilikoeta (J.A. de Aguirre), Paris, Bernard Grasset, 1938; *Congreso Mundial Vasco*, Paris, 1955; *Fin de la Dinastía pirenaica. Reinado de Sancho el Fuerte*, Buenos Aires, Ekin, 1965.

José de Arteche Aramburu (1906-1971)

Idazle azpeitiar honek lan handia egin zuen Zarautzen eta Donostian euskal gaiaz erdaraz idazten; hara Artechek gerrondoan idatzitako liburuak: *Caminando* (1947), *Camino y horizonte*, 1960. *Cuatro relatos: La crónica del cura Areyzaga, Confidentes en Lastaola. Un secreto entre los enemigos. Viático en el Palacio Real*, 1959; *Elcano*, 1942; *Legazpi, Historia de la Conquista de Filipinas* (1947); *Lope de Aguirre, traidor. La tragedia del Fuerte Caudillo de los invencibles marañones*, 1951; *Mi Guipúzcoa*, 1946; *Mi*

viaje diario, 1950; *La paz de mi lámpara*, 1953; *Saint Cyran* (de caracterología vasca), 1958; *San Francisco Javier*, 1951; *San Ignacio de Loyola. Biografía*, 1941; *Urdaneta, el dominador de los espacios del Océano Pacífico*, 1943; *Aproximaciones vasco-portuguesas*, 1966; *La autopista Bilbao-Behobia, su significado*, 1969; *Canto a Marichu*, 1970; *De Berceo a Carlos Santamaría*, 1968; *Discusión en Bidartea*, 1963; *Lavigerie, el cardenal de Africa*, 1963; *Rectificaciones y añadidos*, 1965; *Siluetas y recuerdos*, 1969. *El abrazo de los muertos, bere azken liburua*, 1970.

Pedro de Basaldua (1906)

Argentinan izan zuen bizilekua; Ekin-en argitaratuaz aparte: *En España sale el sol*, 1946, eta *Jesús de Galíndez, víctima de las tiranías de América*, 1956; biak Buenos Aires-en; eta *Situación religiosa en España. Dolorosas realidades*, Santiago de Chile, 1947.

Jorge de Oteiza (1908)

Txilen eta Kolonbian emandako urteak ggoratzen ditugu hemen berezikiago. *Carta a los artistas de América*, 1944; *Propósito experimental y muralismos (1956-1957)*; *Documentos sobre arte contemporáneo (El otro arte contemporáneo, decadencias y gigantismos, incultura como proyecto político)*; *Nacimiento de la Estatutaria mítica del Hombre-jaguar en América*; *Quousque Tandem*, 1963; *Estética del huevo*; *Mentalidad vasca y laberinto*; *Un modelo de Hombre para el niño en cada país*; *Tipología de las relaciones del hombre vasco con Dios y con la muerte, metafísica, estética*; *Tipología del cuento vasco en castellano*; *Ideología y comportamiento*; *Ejercicios espirituales en un túnel* (1983).

Mariano Estornés Lasa (1909)

Bereziki Txilen eman zuen erbestaldia. *Oro del Ezka*, 1958 eta *Los Errotazar-Soroa-Larralde*, 1960, nobelak; *Gentes vascas en América (Chile)*, 1961.

"Sancho de Beurko" (1909)

Izenorde hori daraman Luis Ruiz de Aguirre-k Venezuelan aurkitu zuen egoitza. *Gudaris. Recuerdos de guerra*, Ekin, 1909. *Vascos por el mundo*, 1975; *Pido un momento*; *Informe del Presidente Aguirre al Gobierno de la República* (2 tomos), 1977; *Viento y agua en los caminos*, y el IV tomo de la *Historia General de la Guerra Civil en Euskadi*, Edit. Haranburu Altuna, 1981.

Jesús Basáñez (1913)

Venezuelatik eskaini zigun erbestealdiko lana: *Arlotadas* (con A. Sancristóbal); *El Humorismo vasco* (1965); *El proceso de Martín Sertucha*; *Lejona, anteiglesia vizcaína* (1971); *Pruebe usted esta píldora. Novela histórica de ambiente vasco* (1968).

Iñaki de Urreiztieta (1913)

Venezuelatik egin zuen lan; "Dorkaitzekua" eta "Eneko de Abiraneta" izenordeak erabili zituen. *Cuentos* (1943); *País Vasco* (1945, Olarso-Pelay Orozco-ren hitzaurrearekin); *Jaque Constante* (1960), hirurak Caracasen argitaratuak.

Hemen, Caracas-en, hil zen Santurtziar hau Aberriarekin ametsetan.

Miguel Pelay Orozco (1913) Venezuelan

Ekinen argitaratu zituen, gainera, bere erbesteko Venezuelatik eta gero: *Preludio sangriento* (nobela) (1943); *La atracción del crepúsculo*, nobela (1946); *Retablo vasco* (ipuinak eta saioak) (1948); *El ritmo de la época* (nobela) (1948);

Crimen en los Rodoedros (nobela) (1951); *La ruta de Baroja, estudioa* (1962); *Diálogos del camino, saioak* (1962); *El escritor y su brújula*, (1964); *Pórtico euskariano* (1966); *Kapero y los dos*, nobela (1967); *Jai-Alai en América*, nobela (1968) y *El último pelotazo*, nobela (1968); *Cuadernos de un solitario* (1968); *Gran país, difícil país, Euskalerriko problematika* (1970); *Las instituciones de Sotero Bidarte*, nobela (1970); *La encrucijada*, euskal kulturaren inguruan (1971); *Choperena el contrabandista*, nobela (1973); *Baroja y el País Vasco*, estudioa (1974); *Palabras, palabras, palabras...*, euskal gaiak (1975); *Bilintx a los cien años de su muerte* (1976); *Todos los caminos son válidos* (1977); *Bilintx (1831-1876), bizitza eta bertsoak* (Antonio Zabalak egindako, euskal testu baten itzulpena) (1978); *Los pelotaris*, nobela (1980), y *Pelota, frontón, pelotari* (1983).

José Estornes Lasa (1913)

Venezuelan erbesteratua, Ekin-en argitaratuaz gainera: *Los vascos y la Universidad* (1970); *Nuestro Pirineo y la defensa de la naturaleza: Belagua* (1973); *Un gudari navarro en los frentes de Euzkadi, Asturias y Cataluña* (1979).

Julio Caro Baroja (1914)

Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina (1945); *Los pueblos del norte de la Península Ibérica* (1943); *La vida rural de Vera de Bidasoa* (1944); *Los vascos, etnología* (1949); *Vasconiana*, historia eta etnologia (1957); *La hora navarra*

del XVIII (1969); *Los vascos y la historia a través de Garibay* (1972); *Etnología Histórica de Navarra* (1971); *Los moriscos del Reino de Granada* (1957); *Razas y pueblos y linajes* (1957); *Vidas mágicas e Inquisición* (1967); *El señor Inquisidor y otras vidas por oficio* (1968); *Inquisición, brujerías y criptojudaismo* (1970); *Los judíos en la España moderna y contemporánea* (1961); *El carnaval* (1965); *Ensayos sobre la literatura del cordel* (1969). Memoriak: *Semblanzas ideales* (1972) eta *Los Baroja* (1972).

Cecilia G. de Guilarte (1915)

Mexikon erbesteratua, Ekin-en argitaratuaz gainera: *Juan de Asbaja, La Monja almirante, Sor Juana Inés de la Cruz* (1970). *Cualquiera que os dé muerte*, nobela, Barcelona, 1969.

Luis (Koldo) Mitxelena Elissalt (1915)

Apellidos vascos (1953); *Historia de la literatura vasca* (1960); "Literatura en lengua vasca", *Historia general de las literaturas hispánicas* (1958); *Don Resurrección María de Azkue, lexicógrafo, folklorista y gramático. Conmemoración del Centenario del nacimiento del filólogo vasco, perteneciente a la Real Academia Española*, Caro Baroja eta Antonio Tovar-ekin batera (1966); *Lenguas y protolenguas* (1963); *Léxico vasco y etimología*, Hamburgo (1972); *Textos arcaicos vascos* (1964).

Euskal politika

Lehen Eusko Jaurlaritzaren urrats batzu

Erbesteratzeko bideak gure herriari jarri zizkion erakundea, lehen ikusi bezala, batez ere *Eusko Jaurlaritza* izan zen. Une zailtan jaio eta egun zailak, bederatzi hilabeteko gerra gordina, jasan eta gero ere atzerrian erbesteratuekin eta herrian geratu zirenekin harreman estuak izaten jarraitu zuen; dena bukatu zela uste izan genuenean ere.

Laburki oso, baina aipatu nahi ditugu gure lehen Jaurlitzaren urrats batzu.

Lehendabizi, esan dezagun hain denbora gutxian eta hain egoera larrian, gure herriaren lehen gobernu honek, munduaren errespetoa lortu zuela, bai borrokan eta baita herriaganako eta arerioenganako ere izan zituen jokabide zuzenak erakutsi zituelako; Gernikako sua da lekuko handi bat, Eusko Jaurlaritzako gizonak, Joseba Andoni Agirre buru zela, egin ziren errespeto honen jabe, eta ez da harritzekoa Frantziako Presidente, Herriot, ikustera joan eta euskaldunen Lagunak osatzen ari ziren Nazioarteko Elkartearen Ohorezko Lehendakaritza ("Ligue Internationale des Amis des Basques") Agirrek eskaini zionean, Edouard Herriot Presidenteak hitz hauek esatea: "Pozik onartzen dut egiten didazun ohore hau, zuek suhartasunarekin borrokan azkenarte irauten jakin duzuelako".

Alemaniarrek Frantziarekin gerran hasiak zireneko, 1940an, Agirre buru zela lanean hasia zen informazio kate bat espexitetan heriotz-zigorpean zeudenei laguntzeko; laguntza honen bidez libratu ziren hainbat, bidean kate honetako buru zen arabar argi bat, Luis Alava, fusilatua, galdu bazen ere. Alemaniarrek Frantzia okupatu zutenean, Agirre desagertu zen, Companys-en zorte bera, fusilamentua, gerta ez zedin, eta une larri honetan ere, jaurlaritzak bizirik iraun zuen Leizaola jaunaren gidaritzapean Frantziako Erresistentziari laguntzeko euskaldunak batzen, eta Irujo, bere aldetik, Ingalaterran, De Gaulleren bitartez gure herriaren presentzia baieztatzen, 1942an lortu zuten Agirrerren lehendakaritzapean Eusko Jaurlaritzako gizon batzu New Yorken biltzea (Agirre, Aldasoro, Monzon, Aznar eta Nardiz; Eliodoro de la Torre eta Leizaola European lanean ziarduten bitartean); une honetan, Joseba Rezola, espexitetik irten berria, hasi zen Madrilen erresistentziarako kate bat gidatzen (Pello Mari Irujo, Bernabe Orbegozo, Intxausti, Koldo Mitxelena, Sabin Barrena, Ander Arzelus tarteko zirela).

Hauen buru, Agirre beti, bere herriari irtenbide bat bilatu nahian; garai hartan, 1945, uste zen alemaniar eta italiarren derrotak demokraten, eta, noski, gure garaipena ere, ekarriko zuela; Franco behera eta gu gora; baina ez ziren gauzak honela gertatu, eta ez ahaleginak gure gizonen aldetik egin ez zirelako. Antolatu zen Baionako Paktoa (1945an: EAJ/PNV, PC, UGT, Eusko Mendigoizale Batza, Izquierda Republicana; UGT, ELA/STV, CNT eta PSOEko Comité Central Socialista de Euskadi) Jaurlaritzaren eta herriaren arteko kontaktoak indarberrituz. Honetarako sortu zituen Consejo Consultivo Vasco eta Junta de Resistencia izeneko erakundeak.

Hemen aipagarria da Alberto Onaindia Kalonjeak Londres-eko BBC irratitik Dr. James Masterton bezala, eta Paris Irratitik Dr. Olaso bezala hizketan munduan zehar izan zuen entzute handia.

Erbestearen eta Herriaren bitarteko bezala egin zuena, berriz, berebizikoa.

Europarekin eta herriarekin lokarriak

Garai honetako geure herriak europako politika bidean eginik zituen *Europako Kristau Demokrazia* eta *Europako Mugimendua* bide zirela: lehenengoan eusko Jaurlaritzak jarri zuen gizona Xabier de Landaburu izan zen, 1963an hil zen arte; honek eta Lehendakariak, noski, izan zituzten garai hartako gizon handienekin harremanak erakunde honen barruan: Schuman, Gay, Bidault, Pezet, Gasperi eta Adenauer. Irujo izan zen, berriz, Europako Mugimenduan harreman handiak izan zituena.

Tarte honetan Lehendakari Agirre hil zitzaigun: 1960ko martxoak 22.

Hau gertatu aurretik badira laburki aipatu behar ditugunak: 1945-46an eusko gudariak gertutzen hasiak ziren, Europako gerrondoan gure herrian sartzeko; barruan ere lanak egin ziren, erantzun egoki bat eman zezaten; baina indarra bere eskuetan zutenek, potentzia internazionalak beti bezala, alde batera utzi gintuzten. Hala ere, barruko lanean urrats handiak eman ziren erresistentziako lanetan: *1947an, lanuzte edo greba orokorrak* ondore garrantzitsua izan zuen; urte honetako Francoren erreferendunean, amenazo eta guzti %20-30 bakarrik bota zuten, batez ere Eusko

Jaurlaritza eta beste partiduaz osatutako erakundeek egin zuten lana zela medio; beste une nagusia, *1951an eratu zen lanuztea* izan zen.

Lokarri hauek estuak ziren Herriaren eta Erbestearen artean; honek ez baitzuen aipatutako erakundearen indarra bakarrik baita munduan zehar euskaldunak sortu zituzten Eusko-Etxe eta kolonien diru-laguntza eta horien bidez Ameriketara eta Europan ere beste gobernu demokratek egiten zituzten presioak, dena Jaurlaritzaren alderdien eta Sindikatuen (batez ere EAJ/PNV eta ELA/STVek) munduan lortu zituzten harremanei esker.

Eta sortu zen ETA.

ETAren eragina eta beste exilio bide bat

ETAren eragina ez zen gurea izan, Franco-ren diktatura odoltsu eta etengabearena baizik. Une larriak sortu ziren auzi honetaz EAJ/PNV eta ETA hartzen hasi zen bide batzuk direla eta; hala ere, ezin ukatu ETA izan zela, batez ere Carrero Blanco-ren ejekuzioaren ondoreak kontuan hartuaz, Franco arriskuan gehien jarri zuena.

Honen dinamika gordintzen eta gogortzen joan zen neurri berean hasi zen herriko gaztea muga faltsoaz bestalde iheska bizilekua bilatzen; muga hori odolez eta estutasunez bete dago; ez da guk eragina, ezta mutilek bere inbentatutako aitzakia ere; Frankismoak eta honen ondoreak, oraindik osorik konpontzeko bidean jarri ez dituzten Espainiako agintariak baizik. Hasieran esan bezala, 1936-1975 (Francoren heriotza) bitarte honetan, 1.575 izan ziren banan bana kontatutako Iparraldean errefuxiatu zirenak; kontatu gabeak ehunka izango ziren; eta hilak, bidean tiroz hilak, asko.

Eusko Jaurlaritzak sentitzen zuen erresponsabilitatea dela eta, larriune askotan irten zen gazte hauen alde: Burgosko juizioan, esate baterako; baina baita beste hots gutxiagoko uneetan ere.

Eta gaur, lehenengo Jaurlaritzak bere hitza bete eta bigarrenari, Garaikoetxea jaunaren eskuetara, herriari zor zion agintea pasa dionean, bigarren lehendakariak ere osorik sentitu du erresponsabilitate hau: ahal den, baina ez edozein, pakebidea bilatzeko; Euskadik berezko duen eskubidea probatzeko behin eta berriz duinki borrokatu eta irabazi duena.